

DRAGUTIN FELETAR

OBUČARSTVO I KOŽARSTVO VARAŽDINSKOGA
KRAJA DO 1945. GODINE

*DIE SCHUSTEREI UND DIE GERBEREI IM GEBIET VARAŽDIN
BIS ZUM JAHR 1945*

Im Artikel wird die Entfaltung Gerbereihandwerks in Nordwestkroatien vom 15. Jahrhundert bis zum Jahr 1945 dargestellt. Im ersten Teil des Artikels wird die Entwicklung der Gerberzünfte dargestellt, mit der Betonung der Wichtigkeit des Handwerks in Varaždin, Čakovec, Legrad und Koprivnica. Der zweite Teil bezieht sich auf die Zeitspanne der Entwicklung dieser Handwerke von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg und der dritte auf die Zeit vom 1918 bis 1945 mit der Betonung auf die Gerbereimanufaktur.

*1. Obučarski i kožarski cehovi u gradovima i trgovištima
sjeverozapadne Hrvatske*

Danas kožarsko-obučarska industrija sjeverozapadne Hrvatske (općine: Varaždin, Čakovec, Ludbreg, Ivanec, Novi Marof i Koprivnica) zapošljava gotovo deset tisuća radnika, koji dobar dio svoje proizvodnje ne prodaju samo u Jugoslaviji, već i širom svijeta. Taj svojevrsni boom, koji je obučarstvo i kožarstvo ovog dijela Hrvatske ostvarilo osobito u zadnjih dvadesetak godina, nije slučajna. Uz ostale brojne razvojne faktore, od kojih je svakako među najvažnijima postojanje obilja razmjerno jeftine radne snage, svakako snažan ponder ima i izuzetno duga tradicija ove proizvodnje, kako u Varaždinu, tako i u nizu drugih naselja njegove šire okolice. Dakle, radnici suvremenih obučarskih industrija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj nastavljaju razvoj na temeljima starim i više od sedam ili osam stoljeća. Naime, upravo je Varaždin već u srednjem vijeku postao jedno od najrazvijenijih obrtničkih i trgovačkih središta sjeverne Hrvatske, a izuzetno dugu tradiciju imaju i neki drugi gradovi i trgovišta, poput Čakovca,

Geografski odjel PMF Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, YU — 41000 Zagreb

Preloga, Štrigove, Donje Dubrave, Vinice, Ivanca, Ludbrega, Legrada i Koprivnice. A među brojnim obrtnicima od pamtivijeka dominirali su brojem i obujmom proizvodnje — čizmari, opančari, postolari, krznari, remenari, kožari i druge struke vezane uz preradu kože. Ta tradicija, ta ugrađenost kožarstva i obućarstva u pore privređivanja u varaždinskom kraju kroz stoljeća, daje i suvremenoj industrijskoj proizvodnji ove grane u ovom kraju novu dimenziju i višu kvalitetu.

O važnoj ulozi Varaždina u razvijanju obrta, a time i u razvoju prerade kože i proizvoda od kože, može se govoriti već od prvih pisanih dokumenata o srednjovjekovnoj povijesti sjeverozapadne Hrvatske, a to znači od 12. i 13. stoljeća. Upravo s počecima snažnijeg razvoja obrta i trgovine, karavanskog i kolskog prometa i u ovome kraju dolazi do postupne diferencijacije u naseljenosti i sve veće koncentracije stanovništva, pogotovo onoga izvanpoljoprivrednih zanimanja, u gradove i trgovišta koja su bila locirana na križićima longitudinalne veze dolinom Drave i transversalnih veza prema sjeveru (u Austriju i Mađarsku) i jugu (prema dolini Save). U toj novoj konstelaciji prostornih odnosa, u kojima se s vremenom najgušće naseljavaju ponajprije kontaktne terase između bilogorsko-kalničko-zagorskih brežuljaka i dolina Drave, Bednje i Toplice, upravo Varaždin postaje središnja točka urbane koncentracije i žarište inovacija za širu okolicu, što odgovara vrijednosti njegova geografsko-topografskog i prometnog položaja.

Uz dosta šturo domaće inicijative i stručne snage, za razvoj obrta u ovim krajevima od posebnog su značenja tzv. hospitesi ili »kraljevi gosti«, odnosno doseljeni obrtnici (pa i trgovci, seljaci-slobodnjaci) čiju su penetraciju iz Češke, Njemačke, Austrije i drugih razvijenijih dijelova srednje Evrope u sjevernu Hrvatsku (i Ugarsku) stimulirali i podržavali i sami hrvatsko-ugarski kraljevi. Ekonomski jači gradovi i trgovišta za dvor su značili veći izvor prihoda, ali isto tako i političkoupravnu protutežu jakim i ojačalim feudalnim obiteljima. Mirko Androić navodi da je takve strance pozivao u Ugarsku već Stjepan Sveti u 10. i početkom 11. stoljeća, a upravo obrtnici i hospitesi bili su najbrojniji prilikom stasanja sjevernohrvatskih gradova, pa tako i Varaždina.¹ To je bilo očito već prilikom prvog spominjanja Varaždina (Garestin) pod tim imenom 1181. godine, a pogotovo je razvijenost obrta i trgovine bila glavnim razlogom što je Andrija II. podario 1209. godine Varaždinu status slobodnoga i kraljevskoga grada, što mu je pravno i praktično otvorilo mogućnost još bržeg prosperiteta.² »Obrtničko naselje Varaždin, dakle, nastaje na prije spomenutim prometnim putovima koji su u ono vrijeme od osobite važnosti zbog mogućnosti lakšeg trgovanja i prevoženja robe, a tvrdi županski grad mogao je u danom momentu poslužiti i kao zaklon od opasnosti« — utvrđuje Mira Ilijanić.³ Građani, odnosno hospitesi (došljaci), koji su prvenstveno obrtnici, Andrijinom

¹ *Mirko Androić*: Obrtnici i obrt kroz varaždinsku povijest, rukopis u Historijskom arhivu u Varaždinu, str. 2—3.

² *Mirko Androić*: Pitanje autentičnosti tzv. Andrijinog varaždinskog privilegija iz 1209. godine, Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958.

³ *Mira Ilijanić*: Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, Prilozi historiji Varaždina, Varaždin 1967, str. 7.

poveljom dobivaju životno važne privilegije, koje su omogućile brži razvoj grada u privrednom i društvenom pogledu. »Župan (comes) i njegov dvorski župan (comes curialis) — dakle feudalni gospodar — nemaju vlast suditi varaždinskim došljacima. Oni mogu sami između sebe kada god to žele postaviti sebi suca, a običavaju ga zvati rihterom (rihtardom). To ukazuje da su varaždinski došljaci mahom doseljeni iz Njemačke. Nijedan pak građanin varaždinski nije dužan plaćati porez (tributum), ni trideseti dio od procijenjene robe kao trgovac (tridesetnicu — tricesima...).«⁴ Tako je Varaždin postao prvi slobodni kraljevski grad sjeverne Hrvatske, a svoju je ekonomsku dominaciju u široj regiji zadržao sve do danas.

Već tada, a pogotovo kasnijih stoljeća, obrtnici su postali najbrojniji i najutjecajniji sloj varaždinskih građana, a slično je bilo i u nekoliko drugih najvažnijih trgovišta sjeverozapadne Hrvatske. Da bi zaštitili i proširili svoje povlastice i poboljšali položaj i društveno-ekonomski utjecaj, obrtnici se i u našim trgovištima vrlo rano udružuju u svoje strukovne organizacije. Dakako, u početku te su organizacije bile šireg karaktera i bile su dobrim dijelom temeljene u okvirima ili pod kontrolom crkvene organizacije.⁵ Utjecaj varaždinskih obrtnika porastao je osobito jačanjem trgovine i prometnih veza, a pogotovo u stoljećima kasnoga srednjega vijeka i kasnije. Privilegij sajмова (privilegium fori) i sajmovanja Varaždin je zadobio već Andrijinom poveljom 1209, a također i kasnijim povlasticama i poveljama, pogotovo od vremena ugarsko-hrvatskoga kralja Žigmunda, odnosno njegovih potelja Varaždinu iz 1406. i 1421. godine.⁶ Nešto kasnije, 1431, Žigmund dopušta (poveljom pisanom u Budimu 24. veljače) Varaždincima da slobodno trguju po svim njegovim kraljevinama, a da ne potpadaju ni pod čiji sud — osim varaždinski.⁷ Kasnije ove sajmene povlastice proširuje Ulrich Celjski i drugi,⁸ a već od toga vremena Varaždin postaje glavno trgovačko središte sjeverozapadne Hrvatske, čiji su trgovci održavali poslovne veze i s udaljenim gradovima jugoistočne i srednje Evrope.⁹ Povlastice su također dobili i Križevci, koji su proglašeni slobodnim kraljevskim gradom 1257,¹⁰ zatim još jedan slobodni kraljevski grad sjeverozapadne Hrvatske — Koprivnica 1256,¹¹ pa i neka značajnija poveljna trgovišta, poput Čakovca, Preloga (koji osnovaše upravo obrtnici-hospitesi 1264. godine),¹² Le-grada i drugih.¹³

⁴ Paškal Cvekan: Djelovanje Franjevaca u Varaždinu, Varaždin 1978, str. 18.

⁵ Mirko Androić: Obrtnici i obrt..., o.c., str. 5—9.

⁶ Mira Ilijanić, Slavko Kapustić: Bratovštine i cehovi, meštiri i djetici, Sto godina obrta u Varaždinu, prilog Zanatskog lista, Zagreb 13. svibnja 1981, str. 4.

⁷ Zlatko Tanodi: Poviestni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, Varaždin 1942, str. 111.

⁸ Ulrich Celjski određuje trgovačke i sajmene povlastice Varaždinu poveljom od 2. veljače 1448. godine. Zlatko Tanodi, o.c., str. 165—166.

⁹ Mirko Androić: Trgovina Varaždina u feudalizmu — od 13. do 19. stoljeća, Varaždin 1957, rukopis u HAV.

¹⁰ Kvirin Vidačić: Poviest Križevaca, Križevci 1886.

¹¹ Dragutin Feletar: Podravina, Koprivnica 1973, str. 38—50.

¹² Dragutin Feletar: Pola stoljeća Ogranka Seljačke sloge, Prelog 1978, str. 9.

¹³ Zlatko Tanodi, o.c., knjiga II, str. 1—121; Mirko Androić: Obrtnici i obrt..., o.c., str. 10; Mira Ilijanić, Slavko Kapustić, o.c., str. 4. Radi se o zapisnicima iz Gradske varaždinske knjige od 1454. do 1464. godine.

Polovicom 15. stoljeća samo u Varaždinu već djeluje šezdesetak obrtnika, iako u to doba grad broji tek nekoliko stotina stanovnika, što nedvojbeno govori o razvijenoj obrtničkoj funkciji za širu okolicu. Dakako, među njima ima podosta »meštrov« kojima je osnovni materijal — koža. U to doba u Varaždinu djeluje 12 krojača, 17 *postolara*, 8 tkalaca, 15 mesara, te još po nekoliko stolara, *krznara*, ribara, zlatara, brijača, sitara, mlinara, bačvara, klesara, staklara, bravara, kositara, kupalištara, kirurga...¹⁴ Značajan broj obrtnika bio je njemačkog podrijetla (*hospitesi*), a o tome Filić bilježi: »Plima i osjeka tih ponajviše njemačkih došljaka jasno se opaža u pojedinim stoljećima. Tako vidimo prema zapisnicima grada Varaždina iz 15. stoljeća, da je upravo u to vrijeme ovdje veoma jak i dosta brojaj njemački živalj, tako da su ti gradski zapisnici, kraj latinskoga jezika, kojim se služe Hrvati, pisani skoro u jednoj trećini njemačkim jezikom, a u jednom drugom i jeziku hrvatski su bilježeni tek pojedini nazivi, imena lica, rudina, te nekih zvanja i ulica.«¹⁵

Srednjovjekovno organiziranje obrtnika u Varaždinu, a i u nekim drugim središtima u ovome kraju, započelo je od formiranja i djelovanja *bratovština*, koje su imale vjersku osnovu i poticaj, ali su u biti bile gospodarskoga karaktera, a osobito su aktivni i s velikim utjecajem bili obrtnici. Bratovštine vode brigu o staleškim interesima obrtnika, bore se za gradska prava i po potrebi pružaju zaštitu odbjegli obrtniku feuda, a imaju i druge gospodarskopravne zadaće.¹⁶ I obrtnici kožarskih struka bili su u kasnom srednjem vijeku, a osobito u 15. i 16. stoljeću, članovi varaždinskih bratovština. U varaždinskoj župnoj crkvi djelovale su dvije bratovštine: svetog Nikolè i tijela Kristova, a kod franjevac je djelovala i treća bratovština — svete Marije.¹⁷

U to doba u zapadnoj i srednjoj Evropi već nastaju znameniti cehovi — specijalna obrtnička staleška udruženja, koja su dala ton životu gradova i trgovišta sve do polovice 19. stoljeća. Pod evropskim utjecajima, koji su osobito u Varaždinu bili aktualni i izraženi, gradovi i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske također ubrzo osnivaju *obrtničke cehove*. Međutim, kao što je to i evolutivno logično, postoji razmjerno dugo prijelazno razdoblje, tako da usporedo djeluju i bratovštine i cehovi, odnosno postoji prijelaz funkcija iz prvih u druga udruženja. Ivo Lentić drži da su i zlatari Varaždina u 15. i 16. stoljeću bili organizirani u bratovštinama, ali već i u specijaliziranom cehu,¹⁸ a Filić navodi da se u glavama (memorandumima) većine varaždinskih cehova, kako u zapisnicima, tako i u drugim glavnim dokumentima, upotrebljavao sve do 1662. godine naziv ceh, ali uz to obavezno i naziv *confraternitas* (bratovština), a majstori su se međusobno zvali braćom (*fratres*).¹⁹

Cehovska udruženja, u kojima su se udruživali samo majstori i dječiji određenih struka ili pak više struka zajedno, počinju se u značajnijem bro-

¹⁵ *Krešimir Filić: Varaždinski mesarski ceh, Varaždin 1968, str. 8.*

¹⁶ *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić, o.c., str. 4.*

¹⁷ *Krešimir Filić, o.c., str. 15—16; Paškal Cvekan, o.c., str. 18—28.*

¹⁸ *Ivo Lentić: Varaždinski zlatari i pojasari, Zagreb 1981, str. 5.*

¹⁹ *Krešimir Filić, o.c., str. 15.*

ju organizirati u Varaždinu već u 16, a u ostalim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske uglavnom u 17. i 18. stoljeću (ponegdje i u prošlosti, 19. vijeku). Cehovi su odraz razvoja sredstava za proizvodnju i društveno-političkih odnosa toga vremena. Zahvaljujući politici Bečkoga dvora, koji je brzo uvidio korisnost ovih obrtničkih udruženja za državu, kao i niza drugih faktora, cehovi ubrzo postaju privilegirane organizacije struka, kojih se zakonitost garantira silom državne vlasti. Cehovi igraju dugo vremena važnu ulogu u općem razvoju obrtničke proizvodnje. Oni reguliraju proizvodnju, određuju kvalitetu robe i kontroliraju cjelokupni posao i život obrtnika. Cehovi često organiziraju opskrbljivanje sirovinama svojih članova, pa i tržište za gotovu robu (zajednički štandovi na sajmovima, veze s udaljenijim tržištima i slično). Unutar nekih cehova postoje čak i udružena sredstva za proizvodnju nekoliko obrtničkih radionica (zajedničke bojaonice, valjaonice, sušionice, strižnice, skuplji strojevi i slično). Ceh određuje cijene proizvoda, te tako isključuje nelojalnu konkurenciju. Svojim pravilima ceh određuje broj djetića i šegrta, njihove nadnice, trajanje radnog vremena, sudjelovanje na crkvenim i drugim svečanostima i obredima, miješa se čak i u privatni život obrtnika...²⁰ Jednom riječju, cehovska organizacija određena je i omeđena čvrstom disciplinom i redom, a u svrhu zaštite stečenih i stjecanja novih povlastica za ceh u cjelini i za svakog njegova majstora-člana pojedinačno.²¹

Već je 16. stoljeće doba cvata cehovskog (obrtničkog) života u Varaždinu, a sve više organiziranih obrtnika ima i u Koprivnici, Prelogu, Legrađu, Čakovcu... O strukturi varaždinskih obrtnika u to doba Mira Ilijanić i Slavko Kapustić pišu slijedeće: »U izvorima iz 16. stoljeća u Varaždinu je moguće nabrojiti 47 krojača, 44 postolara i čizmara, 29 krznara, 28 kožara, 28 mesara, zatim 23 brijača, 15 tkalaca, te 8 zlatara, a spominju se i srebrnari. Pored njih možemo naići u zapisnicima na učinjače kože i remenare, zatim na bravare i kositrare, klobučare. Ima ovdje također graditelja, zidara i staklara, zatim tesara, kolara i sedlara, politora i puškomesetara, gumbara i iglara, balnatora i kirurga, mlinara, kuhara i lulara.«²²

S obzirom na doista velik broj i ekonomsko značenje obrtnika — prerađivača kože, nije čudno što su oni i u obrtničkom pokretu i u životu gradova i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske vrlo rano bili aktivni i što su bili organizirani bilo u zajednička cehovska udruženja sa susjednim strukama ili u samostalne specijalizirane cehove. Na tragove njihove organiziranosti nailazimo u našem kraju još od kraja 15. stoljeća, što je izuzetno rano, pa čak i u odnosu na tokove razvijene Evrope. Tako, primjerice, Leander Brozović navodi postojanje pečatnjaka kožarskog ceha u Koprivnici iz oko 1480. godine,²³ dok se koprivnički čizmari, obućari, opančari, štavljači (varge), postolari, remenari, krznari, sedlari i drugi prerađivači kože cjelovitije i trajnije strukovno organiziraju od polovice 17. stoljeća — iz

²⁰ Rudolf Bičanić: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, Zagreb 1951, str. 51—52.

²¹ Dragutin Feletar: Podravina, o.c., str. 83—84.

²² Mira Ilijanić, Slavko Kapustić, o.c., str. 5—6.

²³ Leander Brozović: Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.

1681. godine poznati su »Czeski Artikulussi Plemenitoga Czeha Chismesinsz-koga na Horvatski jezik preobernjeni kak znutra«.²⁴

I u Varaždinu, dakako, brojni kožarsko-obučarski obrtnici među prvima osnivaju svoje cehovske organizacije, a to je slučaj i u drugim gradovima i trgovištima našega kraja. Prema posrednim izvorima tako doznajemo da je varaždinski *krznarski ceh* dobio svoja cehovska pravila već 1557. godine, koja su bila prepisana od istovjetnoga zagrebačkoga ceha.²⁵ Pravila, pak, *krojačko-krznarskog ceha* varaždinskoga spominju se 1569. godine.²⁶ Da su se krznari, a uskoro i druge kožarske struke, u Varaždinu cehovski organizirali doista među prvima, govori i podatak da se dosad najstarija poznata pravila nekoga ceha u ovome gradu — a to su statuti ceha kirurga, brijača i kupalištara — datiraju također u 1557. godinu.²⁷ Slijedećih godina, a pogotovo u 18. stoljeću, svoje cehovske organizacije osnivaju i obrtnici drugih struka. Varaždinski cehovi bili su, po svojoj unutrašnjoj organizaciji, ogledni za slične organizacije u drugim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, dok su, pak, varaždinski obrtnici cehovska pravila prepisivali od starijih ili posredno imali od obrtničke djelatnosti velikih koristi.²⁸

Međutim, prije nego što spomenemo glavne, dosad očuvane, cehovske dokumente i druge materijalne ostatke o djelovanju obrtnika kožarskih struka u Varaždinu i drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske do polovice 19. stoljeća, nužno je pobliže razmotriti unutrašnje funkcioniranje cehovskih organizacija. A upravo cehovska pravila i krute stege koje su vladale unutar obučarskih i sličnih (kožarskih) cehova školski su primjer funkcioniranja tih udruženja. Obrtnička egzistencija i utjecaj počivali su na izravnoj eksploataciji djetića i šegrta, a da se obrtnik ne bi previše obogatio, pobrinuo se ceh, država, vlastelin, gradska uprava i crkva — koji su izravno ili posredno imali od obrtničke djelatnosti velikih koristi.²⁹

Naukovanje (šegrtovanje) kod majstora obučara obično je trajalo tri godine, pod poslovičnom stegom gazde i gazdarice, koja nije popustila čak ni potkraj funkcioniranja cehova u 19. stoljeću. Varaždinski kanonik Valdec ovako opisuje šegrtovanje (1840. godine): »Na pragu se pojavi dječak kakvih 13 do 14 godina, bosonog, gaćica do koljena al poderanih, kao da se dva tjedna kojekud šikarom verao, rubačka doduše cijela ali crna kao u našeg drotara, prsluk od svih boja krpica, samo najmanje iz koje bijaše nov sašiven, o ramenu mu visi surka od bijelog njekoć darovca, sva pređam i lanci

²⁴ Dragutin Feletar: Koprivnički obučarski cehovi, monografija RO »Sloga«, Koprivnica 1980, str. 5—6.

²⁵ Filić ispravlja navod mađarskog posvjescičara Szadeczkog, koji piše da je varaždinski krznarski ceh svoja pravila dobio već 1480. godine, jer se to zapravo odnosi na takav zagrebački ceh. *Krešimir Filić*, o.c., str. 19; *Szadeczkzy Lajos*: Ipar-fejldes es a czenek törtenete magyar orsagon (1307—1848), Budapest 1913.

²⁶ Mirko Androić: Navuka tkalachkoga mestre modusi navade, red, szloboschine y pravicze, rukopis, str. 53, HAV.

²⁷ Mirko Androić: Privreda Varaždina u srednjem vijeku, 1953, rukopis, HAV; Mira Ilijanić, Slavko Kapustić, o.c., str. 4.

²⁸ Dragutin Feletar: Podravina, o.c., str. 84.

²⁹ Dragutin Feletar: Sjaj i bijeda cehova, Međimurski kalendar, Čakovec 1969, str. 172—176.

prepletana... na glavi mu šesir ili barem ostaci nekadašnjeg, bivšeg šešira. Gospodaru zanatliji je dobro došao takav dječak, jer će mu barem badava služiti (za jelo i priprosto odijelo) bar tri, četiri godine. Eto, dakle, naučnika. Ali gazda imade malene djece, svu će naučnik zibati, čuvati i ponašati, gazda ima polja, te će naučnik ovdje uz težake raditi, a služiti će i kod susjeda težake svome gazdi. Imade gazda u staji marve, te će naučnik marvu dvoriti, staju čistiti i marvu pasti u polju... Tako će proći jedna godina, u to će koji susjed kod cehovske skupštine gazdu prijaviti da imade već godinu dana naučnika neprijavljenoga... Bio bi gdjegod gazda bezdušan, te ne bi naučnika kroz dvije-tri godine prijavio (vcenio). A našlo se i dječaka, koji bi bili sami sebe spremni prijaviti cehu. Ali su im znali gazde tu drzovitost iz glave izbiti s kakvih dvadeset i to vrućih udaraca remenom... Kad su prošle dvije godine, pune svih jada i nevolja, od kojih jedna bijaše najviše gazdaričina u kuhinji, kod krava, druga djetička, koji su im svašta nalagali... treća bi istom bila donekle gazdina, za učenje zanata».³⁰

Ovakve šegrtske stege i navade vladale su još u prošlom stoljeću, pa i pred prvi svjetski rat, dok je ranije bilo i znatno gore: jer postati majstor, to je značilo mnogo — i u gospodarskom i u društvenom pogledu. Ranije su kmetska djela uopće teško dolazila i do samoga majstorskoga praga, pogotovo u purgerskom Varaždinu: za odlazak u zanat trebalo je ishoditi posebno odobrenje zemaljskoga gospodina, odnosno vlastelina (sve praktički do ukidanja kmetstva). Vlastelin je dječake teškom mukom davao za zanat, jer mu je tako odlazila mlada radna snaga. Dapače, na varaždinskom veleposjedu, pa i na viničkom, ludbreškom, martijanečkom ili kojem drugom, vlastelin se dvoumio da seljacima dopusti i bavljenje kakvim priučenim seoskim obrtom, a kamoli da djecu šalju na šegrtovanje u grad. Car Josip II. posebnim patentom iz 1785. godine odredio je, doduše, da »kmetska djeca slobodno mogu ići učiti zanat«, ali se ta odredba u našim krajevima nešto ozbiljnije provodila u praksi tek od novog urbarijalnog zakona iz 1836, odnosno od ukidanja kmetstva u Hrvatskoj 1848. godine.³¹

Poslije nekoliko godina šegrtovanja i položenoga djetičkog ispita, varaždinski (i drugi, dakako) čizmarski, opančarski ili postolarski djetiči, baš kao i drugih obrtničkih struka, morali su obavezno proći kalvariju barem trogodišnjeg rada kod majstora u nekom drugom gradu ili trgovištu. »Djetiči, da im se zide vreme šegrtovanja, najmanje tri lete vantrati moraju predi nek med meštre se zemu« — piše u jednom punktumu artikuluša Čizmarskog ceha iz Štrigove.³² Dakle, izučeni kalfa nije smio ostati u svome varošu, već su ga cehovske norme primorale da »vandra« po bijelom svijetu i tako stekne šira radna i društvena iskustva. Djetiči iz Varaždina tako su obično odlazili »vandratu« u Zagreb, Grac, Maribor, Nagykaniszu, Zalaeg-

³⁰ Rudolf Bičanić, o.c., str. 62—63. »Da se ne osramoti, opremio je majstor prije ispita za djetiča, svojega 'slugu' pristojnim novim odijelom i obucom, pazeći da se okupa i uredi, te se tako dotjerana mladića jedva moglo prepoznati.« Krešimir Filić, o.c., str. 28.

³¹ Rudolf Bičanić, o.c., str. 61—65; Dragutin Feletar: Podravina, o.c., str. 86.

³² Punctum 15. artikuluša Čizmarskog ceha iz Štrigove iz 1718. godine. Listina se čuva u Zavičajnom muzeju Štrigova. Dragutin Feletar: Sjaj i bijeda cehova, o.c., str. 175.

erszeg, pa ponešto i u Koprivnicu ili koje bliže trgovište. Neki gradski, obrtnički centri imali su izgrađene i posebne hospitiume (gostišća) u kojima su pretežno stanovali i hranili se ovi obrtnički vandraši.³³

Tek nakon obvezatnog vandranja, koje je obično trajalo i do pet ili deset godina, u kojem su razdoblju djetići u vrlo teškim uvjetima stiskali svaki zarađeni forint (dukat, denar) u njedrima, vraćali su se obično u grad gdje su učili zanat ne bi li ishodili primanje »u plemeniti red meštrov ceha«. Cifrasta varoška i cehovska pravila sada im priređuju novu zamku: prvo moraju biti primljeni među »plemenite purgare varaša varaždinskoga« (dakle, među građane), za što su morali ispuniti posebne uvjete i debelo platiti »vu varašku kasu«, a također je trebalo položiti i majstorski ispit. Valjalo se doista solidno pripremiti za izradu remek-djela ili »majsterštika«. Bio je to uzoran rad predmeta iz struke, dakle par cipela ili čizama bez greške, a kvaliteta se strogo kontrolirala i bila je precizno propisana u punctumima (točkama) cehovskih pravila.³⁴ Mnogi »majsterštiki«, pogotovo iz bravarskih i sličnih struka, danas se čuvaju kao vrlo vrijedni muzejski izložci u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici...

Kada je zadovoljio strogu cehovsku komisiju, pravila nametnute igre stavila su čizmarskog djetića praktički na prosjački štap. Pristojbe koje su se plaćale prigodom primanja »med meštre« bile su tako velike da je mukotrpan višegodišnja ušteđevina s potucanja bijelim svijetom bila jedva dostatna da ih pokrije.³⁵ Novopečeni majstor, ukoliko je dakako, uspio prebroditi sve zamke primanja »med purgare i meštre«, morao se zatim i oženiti, ukoliko je želio imati ugled i dovoljno posla — a ženidba je opet stajala pravo malo bogatstvo. Stoga ima mnogo slučajeva da razmjerno mladi kalfe žene udovice starijih meštara i time naprosto nasljeđuju već uhodanu radionicu. »Vu leto 1720. dneva 26. meseca februara ženil se vu plemenitom cehu čizmarskom (vu Štrigovi) pošten mladenec Ivan Novosel i zel si je za kuma cehmeštra Franju Banekovića. Platil je dukata 45, gotovinu 20 i k tomu bude dolžen dati aldomaša vedro vina i dve funte voska.«³⁶ Tako se konačno zatvara eksploatacijski krug: novi majstor (gospodar bez gospodarstva) ostvaruje svoja dobra maksimalnom stegom nad podložnim mu šegrtima i djetićima. Plaće djetića, koje su se obično isplaćivale tjedno, bile su vrlo niske, a radno vrijeme nedefinirano, ponajčešće od mraka do mraka, odnosno upravo u obučarskom obrtu i do kasno u noć, pogotovo pred veće sajmove. »Pri meštrijki« radilo se naprosto tako dugo kako je to odredio gazda.³⁷

³³ Primjerice, današnja pivnica »Plavi podrum« u središtu Čakovca bio je takav kalfinski hospitium (gostinjac).

³⁴ Prema Pravilima Postolarskog ceha u Varaždinu iz 1837. godine, HAV.

³⁵ Bičanić drži da su se pristojbe kretale i do 80 forinti, a tjedna djetićka plaća iznosila je tek 1 forintu! *Rudolf Bičanić, o.c., str. 63.*

³⁶ *Dragutin Feletar: Iz povijesti Međimurja, Čakovec 1968, str. 164—165.*

³⁷ Primjerice, krznari su radili od 4 ujutro do 10 navečer, tkalci od 5 do 10, šoštari od 5 do 7 (zimi do 10), kovači od mraka do mraka, itd. *Rudolf Bičanić, o.c., str. 65.* »Akobi koy detich loncharszki vu Varas Varasdzinski dovandruval koibi hotel pri kojem mestru delati, takov vszaki moral bude y dusan v jutro od petih vurah k delu zacheti y k vecheru do szednih delati, a nicum polag czeskoga obichaia da sze ima k obroku vino davati« — točka 3. artikuluša Red illi obdersava-

Zanimljiva je i poučna, svakako, i unutrašnja organizacija, odnosno upravno i kontrolno funkcioniranje cehova, koji su bili poznati po disciplini i krutoj stezi. Cehmešter je bio pravi despot među ostalim majstorima. Ukoliko se njegova riječ nije slušala i izvršavala, neposlušan majstor ili djetić (a nedajbože — šegrt) plaćali bi i određene kazne, ponajčešće u novcu ili vosku. Za ceremonijalne dužnosti — procesije, povorke, pogrebe, inauguracije i slično — birali su se i takozvani dekani, uglavnom iz redova mlađih majstora. Uglačana strana cehovske medalje bili su i razni unutar-cehovski rituali i proslave. Primjerice, u povodu biranja cehmeštra bila je obvezno priređena osobita svečanost. Novog poglavara ceha birali su svi cehovski meštari, a svečani čin izbora obavljao se obično u kući dotadašnjeg cehmeštra. U obredu, koji je bio pun simbolike i zasebnoga rituala, dakako, uz obilje jela i pića, važnu ulogu igrala je otvorena cehovska škrinja. Ona je za ceh predstavljala pravu relikviju jer su se u njoj čuvali artikulaši, zapisnici sa sjednica, popisi dužnika, tablice s oznakom ceha prigodom procesija i svečanosti, kao i cehovska blagajna. Osim škrinje, ceh je kao svoje osnovno vanjsko obilježje imao još i nacifranu zastavu i vrč s karakterističnim oznakama djelatnosti i zaštitnika, zatim pečat i slično.³⁸

Cehovskim krutim pravilima, u pojedinim punctumima, bili su također točno definirani odnosi pri zapošljavanju novih kalfi i šegrta, zatim cijene i osobito kvaliteta robe, način i mjesto trgovanja, odnos naspram crkvi, vlastima, pa čak i prema raspuštenicama... Ceh je, jednom riječju, imao uvid u cjelokupno ponašanje u proizvodnji i odnosima unutar radionice, pa čak i u privatni život svakoga svojeg člana. Unutar cehova, pa tako i kožarskih struka, počeo se vrlo rano razvijati i primitivni oblik »socijalnog osiguranja«, odnosno međusobne solidarnosti u slučaju kakve nesreće, bolesti, smrti i slično. Taj akutni problem su, primjerice varaždinski lončari (pa i drugi cehovi) riješili u točki četvrtoj svojih pravila iz 1717. godine: »Akobi koy detich vtegnul vu veliki beteg vpazti, koibi tako vubogh bil, dabisze nemal v szvoiem betegu chim prigledati, tako imaiu czeska bratia iz czeske ladicze na njega trossiti y marlievo niega prigledati; ako bi pako detich ozdravel, da ima pri svoiem mestru do teh dob delati y szlusiti, doklam on rechene czeske peneze zaszlusi, a nazai vu rechenu czesku ladiczu posteno poverne.«³⁹ Da bi se djelotvornije zaštitili od bezobzirne eksploatacije, djetići se u Varaždinu, pa i u nekim drugim cehovskim središtima našega kraja (Koprivnici, Prelogu, Čakovcu, Štrigovi) udružuju u svoje zasebne cehove (czeh mladenczov iliti detichov). U artikulušima ili pravilima ovih cehova, u kojima su u pravilu bili udruženi djetići većeg broja struka u jednom gradu, nastojali su kalfe zaštititi svoja osnovna prava: tu su bile taksativno navedene obveze i prava djetića i gazdi. No, valja naglasiti da su ova pravila gotovo redovito odobravali poglavari cehova (prije predaje

nie vszeh mestrov y detichev ovoga szlobodnoga kraljevoga varassa varasdinszkoga loncharskih. *Mirko Androić*: Pravila varaždinskog ceha pečara-lončara na hrvatskom jeziku iz 1717. godine s nekim podacima o varaždinskim pečarima-lončarima od 16. do 19. stoljeća, Arhivski vjesnik XI—XII, Zagreb 1968/69, str. 93.

³⁸ *Leander Brozović*: Obrt, trgovina i promet, Podravske novine, Koprivnica 12. siječnja 1946; *Krešimir Filić*, o.c., str. 76.

³⁹ *Mirko Androić*, o.c., str. 93.

na potpis gradskom sucu, ili višoj vlasti), pa je razumljivo da su se i u njima nastojala okrnjiti prava pomoćnika.⁴⁰

U takvim cehovskim okvirima živjeli su u prošlih nekoliko stoljeća, praktički sve do kraja 19. stoljeća, i obrtnici kožarskih struka u Varaždinu i drugim gradovima i trgovištima u ovome kraju. »Obećana zemlja« za razvoj cehova bio je upravo Varaždin, pogotovo u 17. i 18. stoljeću, kada cehovski odnosi i cehovski oblici proizvodnje ovdje dosežu svoj zenit. »U 17. i 18. stoljeću varaždinska varoš nastavlja život u okviru svojih obrtničko-trgovačkih tradicija i ambicija. Susrećemo niz raznovrsnih obrtnika, koji su čvrsto povezani u cehove srodnih struka. Varaždinski trgovci imaju trgovine najčešće na trgu — in foro civitatis — i u ulicama unutar grada, od kojih još i danas Gundulićeva čuva po predaji stari naziv Dućanske ulice. Trgovine su često smještene pod svodovima, pa je i dio glavnog trga i nekih pokrajnjih ulica u prizemlju nadstvođen i poduprt kamenim stupovima...«⁴¹

Od 1767. do katastrofalnog požara 1776. godine Varaždin je i sjedište za Consilium nostrum in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Regnum..., odnosno glavni grad Hrvatske,⁴² pa u to doba osobito jača obrt i trgovina, a zatim upravne i prometne funkcije, uz procvat graditeljstva. »Pod varoškom jurisdikcijom bilo je oko 1770. godine 698 zgrada i kuća, uključujući i majure. Evo njihove strukture prema karakteristikama vlasnika: u 189 stanovahu pripadnici starogradske općine, 35 su bili majuri raznih plemića, u 50 stanovahu inquilini, zatim pravi građani varaždinski imali su 156 posjeda, a 161 kuća pripadala je stanovnicima koji još nisu stekli građansko pravo (nisu mogli purgerom varaškim se zvati), svećenstvo i Kaptol raspolagali su sa 6 kuća, samostani i redovnici sa 7 zgrada, senatori varaški i članovi magistrata sa 11 zgrada, velikaši sa 18 zgrada, plemići sa 52 zgrade, upravitelji sa 4 zgrade, službenici plemića sa 3 zgrade te stranci sa 9 kuća.«⁴³ Prema Androićevoj procjeni, 1773. godine u Varaždinu je živjelo 3580 stanovnika, a upravo obrtnici bili su najbrojniji. Naime, čak 1125 žitelja bilo je izravno vezano za obrtničku djelatnost — 273 majstora, 290 kalfi i 562 šegrti. Od velikog broja obrtnika, među najbrojnije pripadaju oni kožarskih struka: 64 čizmara, 74 postolara, 10 krznara, 4 sedlara, 8 rukavičara itd.⁴⁴

I nakon katastrofalnog požara (1776), Varaždin se brzo oporavlja, za državši značenje glavne gospodarske i društvene gravitacijske točke u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Prema navodu Rudolfa Horvata, 1801. godine u Varaždinu djeluje čak 451 samostalni obrtnik — to je broj koji obrtništvo grada uglavnom nikad kasnije nije premašilo. I opet su brojni obrtnici —

⁴⁰ Poznat je, primjerice Czeh mladencov illiti detichov u Koprivnici, koji dobiva svoja pravila 19. rujna 1795. godine, a sličnih udruženja bilo je i u Varaždinu i drugdje. Prema cehovskoj dokumentaciji Muzeja grada Koprivnice.

⁴¹ Mira Ilijanić: Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, o.c., str. 19.

⁴² Mirko Androić: Neke značajke razvoja Varaždina u 18. stoljeću, Varaždinski zbornik 1181—1981, Varaždin 1984, str. 209—210.

⁴³ Spisi HAV, Arhiv grada Varaždina; Mirko Androić: Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću, Varaždin u 18. stoljeću i političko-kameralni studij 1769—1969, Zagreb—Varaždin 1972, str. 24.

⁴⁴ Spisi HAV, AGV, 220/1773; Mirko Androić, o.c., str. 24—26.

prerađivači kože: 65 čizmara, 61 hrvatski postolar, 13 krznara, 13 njemačkih postolara, 8 remenara, 4 sedlara, 4 kožara, 2 pojasara, 2 rukavičara... Prema tomu, na početku 19. stoljeća u Varaždinu su djelovala 172 samostalna obrtnika kožarske struke, a ako se k njima dodaju još i pripadni kalfe i šegrti, onda zasigurno taj broj prelazi i pet stotina. Iz toga se vidi da današnje razvijeno varaždinsko kožarstvo i obućarstvo ima doista dugu i razvijenu tradiciju u starom obrtništvu ovih struka.⁴⁵ Do polovice 19. stoljeća broj obrtnika, pogotovo kožarskih struka, nije se u Varaždinu bitnije mijenjao. Ovdje valja naglasiti da su čizmari, postolari, krznari, remenari, sedlari, kožari, pojasari i drugi obrtnici kožarskih struka znatno ojačali brojem i u nekim ostalim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, a pogotovo u Prelogu, Koprivnici, Legradu, Čakovcu, Štrigovi, Vinici i Ludbregu.

Pretežno u Historijskom arhivu u Varaždinu, ali također i u muzejima u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, pa u zagrebačkim arhivima, kao i kod privatnih osoba, do danas je očuvano razmjerno mnogo dokumentacije i materijalnih ostataka koji govore o djelovanju cehova kožarskih struka u gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske. Vjerujemo da smo većinu te građe konzultirali prilikom ovih istraživanja, ali valja naglasiti da je dobar dio cehalija nestao u toku povijesti, dok će se mnogi dokumenti i materijalni podaci posve sigurno još pronaći i budućim istraživanjima nadopuniti dosadašnja saznanja. Stoga ćemo u nastavku iznijeti neke od podataka o najvažnijim dokumentima i građi o cehovskom djelovanju obrtnika kožarskih struka i najvažnijim gradskim središtima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, s težištem, dakako, na Varaždinu. Ta se građa odnosi na razdoblje od 14. i 15. do polovice 19. stoljeća.

U povijesti *Varaždina* djelovalo je više od dvadeset cehova, a u većini od njih bilo je udruženo više (komplementarnih) obrtničkih struka. Već spomenuti broj cehova dokumentirano govori o izuzetnoj razvijenosti obrtništva u ovome gradu i o njegovu gravitacijskom značenju za širu okolicu. Uz već spomenute crkvene bratovštine, Mirko Androić izvodi zaključak, a na analogiji sa situacijom u srednjovjekovnom Gradecu (Zagrebu), da su u Varaždinu postojale u 15. stoljeću i neke specijalizirane gospodarske bratovštine. To se zasigurno odnosi na trgovačku bratovštinu, ali ne isključuje se ni mogućnost djelovanja i nekih obrtničkih bratovština. Među njima Androić spominje i mogućnost postojanja *bratovštine šoštarske*. Koliko su te pretpostavke točne, trebat će dokazati buduća istraživanja, ali je posve sigurno da su krajem 15. stoljeća obrtnici kožarskih struka već bili vrlo brojni u slobodnom i kraljevskom gradu Varaždinu.⁴⁶

Prema Filićevu navodu, kao što smo već spomenuli, najstarija cehovska pravila obrtnika kožarske struke u Varaždinu, koja je dosad pronađena, pripadaju *krznarskom cehu*, a potvrđena su 1557. godine (pravila su prepisana od krznarskog ceha iz Zagreba, koja potječu iz 1480. godine).⁴⁷ Vjero-

⁴⁵ *Rudolf Horvat*: Povijest slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju u Varaždinu; *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić*, o.c., str. 6.

⁴⁶ *Mirko Androić*: Obrtnici i obrt..., o.c., str. 18.

⁴⁷ *Krešimir Filić*, o.c., str. 19.

jatno se na ista pravila odnosi podatak Mirka Androića, koji navodi da je varaždinski Ceh uzdara, *sedlara*, *štitara*, *izrađivača lukova* i *strijela*, *kopljara* i *krznara* dobio svoja pravila 1559. godine, te da su ta pravila prijepis od Ceha krznara, uzdara i sedlara iz Zagreba.⁴⁸ Isti autor, pak, spominje i ceh krojačko-*krznarski* u Varaždinu iz 1569. godine. Spomenuta su se pravila krznara mijenjala tokom stoljeća, kao uostalom i drugih cehovskih udruženja.

Među prvima su se, dakako, cehovski organizirali postolari i čizmari. Dosad najstarija pronađena pravila postolara u Varaždinu artikulušu su *ceha postolara* iz 1578. godine, s prepisanim statutom obrtnika postolara grada Zagreba, koji su inače svoja pravila dobili već 1466. godine.⁴⁹ S druge strane, Mira Ilijanić navodi da su varaždinski postolari svoj ceh osnovali nešto kasnije — 1599. godine.⁵⁰ U Muzeju grada Varaždina u fundusu cehalija očuvana je i zastava ceha postolara iz 1791. godine, s obostranom velikom uljanom slikom svoga sveca-zaštitnika sv. Emerika i znakom ceha (opanak). Isto tako očuvana je i zastava krznarskog ceha varaždinskoga, koja je izvezena 1846. godine (na uljanoj slici dva lava drže krzno).⁵¹

U međuvremenu su se osnovali i brojni drugi varaždinski cehovi, ali dosad nije pronađena starija dokumentacija o djelovanju ceha čizmara, iako je vrlo vjerojatno da je i on postojao — već u 17. stoljeću ako ne i ranije. Pravila *poveljne zadruge čizmarske u Varaždinu* iz 1877. pripadaju već post-cehovskom dobu, a u Gradskom muzeju u Varaždinu čuva se pečatnjak čizmarskog ceha varaždinskog iz prve polovice 19. stoljeća — izrađen je od mjedi, a natpis je na njemačkom jeziku.⁵² I u Varaždinu, kao i nekim drugim središtima, osobito u 18. stoljeću, osnivaju se neki zajednički cehovi većeg broja obrtničkih struka, a osobito posebni takvi cehovi gdje su članovi bili djetići (kalfe). Neki od tih zajedničkih cehova dobivaju naziv Stari ili Veliki ceh. *Veliki ceh* varaždinski dobio je statute 1706. godine.⁵³ Kontinuitet djelovanja ovoga ceha može se pratiti sve do kraja 19. stoljeća. Iz knjige primitka doprinosa pomoćnika Velikog ceha od 1864. do 1873. godine može se zaključiti da su velik broj članova činili kalfe kožarskih struka.⁵⁴ To se odnosi i na varaždinski *Ujedinjeni ceh*, koji je vjerojatno osnovan još u 18. stoljeću, a sačuvana je knjiga upisivanja pomoćnika od 1822. do 1853. godine (Einschreib, Protocoll der Gesellen der Vereinigten Metien in Warasdin), među kojima ima mnogo kožaraca.⁵⁵

Kao i u nekim drugim strukama, tako su u Varaždinu, pogotovo u 18. i 19. stoljeću, značajne razlike postojale među obrtnicima kožarskih struka njemačke i hrvatske nacionalnosti, te su se oni organizirali i u zasebne ce-

⁴⁸ *Mirko Androić*, o.c., str. 19.

⁴⁹ *Mirko Androić*, o.c., str. 19.

⁵⁰ *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić*, o.c., str. 5.

⁵¹ *Miroslav Klemm*: O varaždinskim cehovima, katalog izložbe Varaždinske cehovske zastave, Muzej grada Varaždina, 1987.

⁵² *Miroslav Klemm*: Zbirka pečatnjaka Muzeja grada Varaždina, Godišnjak GMV 7, Varaždin 1985, str. 35.

⁵³ *Mirko Androić*, o.c., str. 20.

⁵⁴ Knjiga zapisnika Velikog ceha u Varaždinu od 1864. do 1873. godine, HAV.

⁵⁵ Knjiga upisivanja pomoćnika Ujedinjenog ceha u Varaždinu 1822. do 1853, HAV

hove. To se osobito odnosi na varaždinske postolare, kojih je ukupno u gradu bilo u ponekim godinama i više od stotinu majstora. Iako je vjerojatno postojao i ranije, pravila *Ceha njemačkih postolara* u Varaždinu potvrdio je Ferdinand I. 28. rujna 1837. godine — pisana su njemačkom goticom i na latinskom jeziku na pergameni.⁵⁶ Stara pravila i djelovanje ceha (hrvatskih) postolara u Varaždinu već smo spomenuli, ali valja još navesti da postoji o tom cehu i druga obilna dokumentacija. Ovdje spominjemo, primjerice, *knjigu zapisnika ceha postolara* od 1801. do 1847. godine, iz koje se može zaključiti da je ovo obrtničko udruženje u to doba djelovalo doista aktivno i na raznim područjima u životu grada.⁵⁷

I o djelovanju varaždinskih kožara, odnosno o njihovu cehovskom udruživanju, zasad znademo vrlo malo. Ranije su kožari, što se ponajprije odnosi na štavljače koža, djelovali zasigurno u okviru nekog ceha koji je objedinjavao više struka, jer su bili uglavnom malobrojni. Međutim, mogli bismo, na temelju raspoložive građe, ipak zaključiti da su i varaždinski kožari u 18. stoljeću osnovali svoj zasebni ceh. To posredno dokazuje i dokument od 30. ožujka 1803. godine, koji govori o djelatnosti *Kožarskog ceha* u Varaždinu.⁵⁸

Ovaj skromni popis građe o varaždinskim cehovima kožarskih struka mogli bismo završiti jednim posrednim dokumentom: radi se o odluci Varaždinskog magistrata iz 1827. godine, koji govori o zaduženjima pojedinih cehova pri izbijanju požara. Tu se taksativno navodi 21 varaždinski obrtnički ceh, a evo i konkretnijih podataka o zadacima obrtnika kožarskih struka prilikom »vatrene pogibeli«: članovi *Čizmarskog ceha*, njih 139, radit će na »velikoj špricalki«, članovi *Velikog ceha*, njih 48, na »maloj špricalki«, članovi *Ceha njemačkih postolara*, njih 51, spašavat će stvari i unesrećene, dok će članovi cehova tkalaca, stolara, *hrvatskih postolara i krznara*, njih 310 (!), rukovati posudama za nošenje vode, koje će sami donijeti.⁵⁹

U Čakovcu je također djelovalo desetak obrtničkih cehova, što se gotovo odnosi na 18. i 19. stoljeće. I ovdje je uz feudalnu utvrdu već u srednjem vijeku niknulo podgrađe (suburbium), koje nije bilo veliko, ali je obavljalo značajne obrtničke i trgovačke funkcije. Računa se da su prva obrtnička cehovska udruženja nastala u Čakovcu već krajem 15. stoljeća (iako ih je teško dijeliti od funkcija bratovština),⁶⁰ ali najstarija očuvana pravila upravo su ona *Čizmarskog ceha* iz 1602. godine, koja su napisana po ugledu na požunski srodni ceh.⁶¹ U Muzeju Međimurja u Čakovcu čuva se *pečatnjak čizmarskog ceha* iz 1677. godine. Za taj se datum u jednom posrednom dokumentu tvrdi da je i godina osnivanja ceha. Naime, iz op-

⁵⁶ Čuvaju se u HAV, zbirka cehalija.

⁵⁷ Knjiga se čuva u HAV, zbirka cehalija.

⁵⁸ Dokument se čuva u HAV, zbirka cehalija.

⁵⁹ *Mirko Androić*, o.c., str. 37. Tu se, dakle, ne spominje posebni ceh kožara, što ne znači da on nije postojao, ali je bio malen broj članova.

⁶⁰ Povjesničar Legrada Jenö Haller navodi da je »1480. godine kralj Matijaš potvrdio statute čakovečkom i legradskom nožarskom cehu«. *Jenö Haller: Legrad törtenete*, Eszek 1912, str. 133.

⁶¹ *Dragutin Feletar: Iz povijesti Međimurja*, o.c., str. 160.

širne knjige Prottocholuma Čizmarskog ceha čakovečkoga, koji je započeo 1860. godine, doznajemo i ovo: »Nije to kakovo novo društvo, već samo to ime ima od 1789. godine. Najprveše ime je bilo Plemeniti ceh Čižmešinski kojemu je početak 1677. leta, tak nam svedočanstvo daje pečat. Zapisnici se nikakovi ne najdeju od početka, već istom od 1709. leta počeli su imena redom zapisivati. Naredbe koje su imali s početka, koje su vun dane vu Požunu 1602. leta, koje su brojile 23 punktuma od svih poglavi-teša...«⁶² Ovaj je ceh imao svoju zastavu, cehovsku ladicu, pečat, vrč i druge oznake. Zanimljivo je također spomenuti da su u čakovečki čižmarski ceh bili primani i majstori iz okolnih naselja, a na popisu je 1814. godine bilo ukupno 102 registrirana majstora, što samo po sebi govori o razvijenosti ovoga obrta u Čakovcu i okolici u to doba.⁶³ Od ostalih materijalnih ostataka čakovečkih cehova kožarskih struka, koji se uglavnom čuvaju u Muzeju Međimurja, valja spomenuti čizmarsku cehovsku ladicu iz 1804. godine, zatim zastavu čizmarskog ceha iz 1841. godine (sa zaštitnikom svetim Emerikom), već spomenuti pečat čizmarskog ceha iz 1677. godine, neke knjige vandranja, te zastavu *Velikog ceha čakovečkoga*, u kojem su, uz ostale, bili udruženi i kožari, remenari, sedlari i krznari.⁶⁴

Prelog su 1264. godine osnovali upravo hospitesi, odnosno kraljevi gosti, uglavnom obrtnici iz razvijenijih srednjoevropskih zemalja, pa stoga i nije čudno što ovo naselje postaje uskoro najznačajnije obrtničko središte Međimurja.⁶⁵ Demografski primat u Međimurju Prelog je prepustio Čakovcu tek sedamdesetih godina 19. stoljeća, a obrtničko njegovo značenje bilo je gravitacijski značajno za znatno šire područje od donjeg Međimurja. Zacijelo su i u Prelogu postojale trgovačke i obrtničke bratovštine, a i cehovska udruženja nastaju već u 16, 17. i 18. stoljeću, ali je nažalost o tome očuvana vrlo blijeda dokumentacija.

Nešto cehovske dokumentacije staroga Preloga očuvano je iz 18. i 19. stoljeća, a među ovom građom svakako su vrlo indikativni »Artikulussi vun dani ot Plemenitoga Ceha Velikoga Prelochkoga vu lettu 1844. dneva 29 Mayusha Mesceza«.⁶⁶ Naime, iz ovih pravila doznajemo i stariju cehovsku povijest Preloga, pa tako i podatak da je preloški *Veliki ceh* dobio svoja pravila od carice Marije Terezije već 1746. i 1775. godine. Među ostalim strukama, Veliki ceh je objedinjavao i preloške *kožare* i *šostare* (*postolare*).⁶⁷ Prijepis protokola Velikog ceha preloškoga iz 1766. godine nudi i informaciju o djelovanju ostalih cehova u ovom obrtničkom poveljnom trgovištu, a tu se spominju i *Sedlarski ceh*, *Remenarski ceh*, *Krznarski ceh*. Inače, knjiga zapisnika Velikog ceha preloškoga očuvana je od 1835. do

⁶² *Dragutin Toma: Cehovi u Međimurju*, Zbornik Pedagoške akademije, Čakovec 1972, str. 81—83.

⁶³ Prothocolum čizmarskog ceha u Čakovcu, Muzej Međimurja u Čakovcu, zbirka cehalija.

⁶⁴ *Dragutin Toma, o.c.*, str. 83—85.

⁶⁵ Posjedi grofa Lankerta u Prelogu bili su mjesto naseljavanja hospitesa, a dokument je od 9. prosinca 1264. godine. *Dragutin Feletar: Ogranak Seljačke sloge 1927—1977*, Prelog 1978, str. 9.

⁶⁶ Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu; *Dragutin Feletar: Podravina*, o.c., str. 90.

⁶⁷ *Dragutin Toma, o.c.*, str. 88; *Dragutin Feletar, o.c.*, str. 90—91.

1849. godine.⁶⁸ Obrtnički i trgovački polet Preloga počeo je značajno slabiti izgradnjom željezničke pruge kroz Međimurje 1860. godine, kada funkcionalno prometno središte postaje Čakovec.

I u nekoliko drugih međimurskih naselja, pa čak i u nekima koja nisu imala status trgovišta (oppiduma), postojali su neki sepcijalizirani ili skupni cehovi. To se osobito odnosi na 18. i 19. stoljeće, kada je kraj između Mure i Drave već razmjerno gusto naseljen, a neka sela su demografski ojačala i do tisuću i više stanovnika. Oppidum *Štrigova* bila je upravno i gospodarsko središte gornjeg Međimurja, pa je već rano, iako je u naselju živjelo tek nekoliko stotina stanovnika, dobila svoja obrtnička udruženja. Štrigovski meštari cehovske su artikuluše uglavnom prepisivali od varaždinskih, što su dobrim dijelom činili i obrtnici ostalih manjih naselja. Štrigovske cehalije također su slabo očuvane, ali neke od njih ipak su dostupne istraživačima, uglavnom zahvaljujući postojanju štrigovskog zavičajnog muzeja. Najpoznatiji štrigovski cehovski dokument odnosi se upravo na djelovanje čizmara: radi se o pravilima čizmarskog ceha iz 1718, koja su uredno zavedena u cehovsku knjigu 1750, a sastoje se od 25 paragrafa.⁶⁹ »Dajemo na znanje po ovom optertom našem listu da pošteni i vredni meštari Andraš Gregurić, Franjo Baneković, Gašpar Horvat, Juraj Šimunić, Blaž Krištofić i Mihalj Podgorelec, radi potreboče osnivamo *plemeniti ceh čizmarski* vu varašu Štrigovi« — piše na početku spomenutih artikuluša.⁷⁰ I štrigovski čizmari prepisali su svoja pravila od varaždinskih kolega, pa je svakako sadržaj tih artikuluša vrlo zanimljiv i indikativan jer ujedno govori i o cehovskim pravilima rada i ponašanja koja su vrijedila i za obrtnike u Varaždinu. U Štrigovi je postojalo i nekoliko drugih cehova, a među njima i *Veliki ceh*, koji je dobio svoja pravila 1764. godine, a potpisala ih je osobno Marija Terezija. Ta su pravila obnovljena, u određenom smislu, 4. svibnja 1836, ali sada uglavnom u funkciji pogrebnog društva. Dakako, između ostalih struka, u Velikom cehu članovima su bili i štrigovski postolari, krznari, sedlari i drugi obrtnici kožarskih usmjerenja.⁷¹

Značajan obrtnički centar bio je i oppidum *Nedelišće*, gdje je u 18. stoljeću postojao *Veliki ili stari ceh*, zatim oppidum *Kotoriba*, koji je obrtništvo razvio tek u 19. stoljeću. Obrtnički cehovi u znatno većem opsegu djelovali su u *Donjoj Dubravi*, koja je tu obrtničku tradiciju održala sve do danas. Sudeći prema očuvanoj dokumentaciji, a pogotovo na osnovi spašenih vrčeva, pečatnjaka i druge građe, može se zaključiti da je u ovom naselju na utoku Mure u Dravu djelovalo četiri ili pet cehova. Nema nažalost podataka o postojanju zasebnog čizmarskog ceha, ali se ne isključuje mogućnost njegova djelovanja. Vjerojatno je najveći dio donjodubravskih obrtnika kožarskih struka bio vezan uz *Veliki ili stari ceh*, koji

⁶⁸ Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu.

⁶⁹ Dobar dio štrigovskih cehalija prikupio je pokojni bravar Stjepan Lovrenčić. *Dragutin Feletar: Iz povijesti Međimurja*, o.c., str. 163—165.

⁷⁰ Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu, zavičajna muzejska zbirka Štrigova.

⁷¹ *Dragutin Feletar*, o.c., str. 165.

je svoja pravila dobio već u 18. stoljeću. I *Donji Vidovec* je imao neke cehove, ali uglavnom vezane uz obrt na Dravi (zlatari, mlinari).⁷²

Za nastavak tradicije obućarstva, koju danas nastavlja suvremena industrija, od posebnog je interesa i djelovanje *Velikog ceha u Goričanu*. Ovo naselje već krajem 18. stoljeća pripada među najveće u Međimurju. S obzirom na prenaseljenost i manjak oraničnih površina, u Goričanu je oduvijek carevala bijeda, a stanovnici se rano odlučuju na pečalbarstvo i emigraciju, ali se dijelom orijentiraju i na razvijanje izvanpoljoprivrednih djelatnosti. U tom se smislu razvijaju i neki obrti ili se javljaju priučeni meštari. Nažalost, zasad nam nije poznata opširnija dokumentacija o djelovanju obrtnika u Goričanu do prvoga svjetskoga rata, ali je posve sigurno da su se oni i cehovski organizirali, ako ne prije, a ono od početka 19. stoljeća. To nedvojbeno dokumentira i djetićka svjedodžba koju je 1869. godine izdao Veliki ceh iz Goričana.⁷³

Slične karakteristike ima i djelovanje obrtnika u nekim naseljima varaždinske okolice. Ovdje je dominacija velikog i razvijenog Varaždina bila izrazita i sveobuhvatna, tako da se u bližoj okolici nisu ni razvila značajnija naselja, a kamoli da bi se u njima organizirala i cehovska udruženja. Neki od majstora iz varaždinske okolice bili su članovi u gradskim cehovima. Ipak, može se indirektno pretpostaviti da je *Veliki ili stari ceh* djelovao i u *Vinici*, koja je obavljala ulogu važnog lokalnog upravnog i gospodarskog središta u zapadnom dijelu Varaždinske županije (kasnije kotara i općine), a pogotovo u 18. i 19. stoljeću. To se, dakako, odnosi i na *Ivanec* i *Lepoglavu*, koja naselja razmjerno rano dobivaju obrtničko-trgovački suburbium. Cehovska dokumentacija o djelovanju obrtnika u spomenutim naseljima nažalost je izgubljena ili barem dosad nije poznata. Značajne obrtničke inicijative, osobito u 19. stoljeću, javljaju se i u *Varaždinskim Toplicama*, *Slanju*, *Martijancu*, *Jalžabetu* i *Bednji*.

Iako je u povijesti Podravine odigrao važnu ulogu kao upravno i gospodarsko središte, te osobito kao sjedište velikog vlastelinstva, *Ludbreg* je u 18. i 19. stoljeću bio maleno naselje s nekoliko stotina stanovnika. Ovo poveljno trgovište (oppidum) iniciralo je određenu obrtničku djelatnost, ali ona je imala posve lokalno značenje. U jednom popisu zgrada iz polovice 18. stoljeća spominje se i jedna kuća postolara,⁷⁴ ali očito iz toga doba i ne može biti podataka o cehovskom udruživanju obrtnika, jer ih je bio malen broj. Ipak se može pretpostaviti da je krajem 18. ili u prvoj polovici 19. stoljeća i u Ludbregu djelovao zajednički *Veliki ceh*. To tim više što se krajem 19. stoljeća u kotaru ludbreškom spominje više od stotinu obrtnika, ponajviše kožarskih struka.⁷⁵

Znatno je življa obrtnička i cehovska aktivnost bila u nekim središtima istočnog dijela sjeverozapadne Hrvatske. To se prvenstveno odnosi na *Le-*

⁷² Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu; *Dragutin Feletar*: Podravina, o.c., str. 90.

⁷³ Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu.

⁷⁴ *Mira Ilijanić, Marija Mirković*: Urbani razvoj Ludbrega, monografija Ludbreg, Ludbreg 1984, str. 133.

⁷⁵ *Igor Karaman*: Privredni razvitak mjesta i okolice Ludbrega 1848—1914, monografija Ludbreg, Ludbreg 1984, str. 252.

grad, koji je u prošlosti bio slobodno i poveljno trgovište — vrlo značajno gospodarsko središte na utoku Mure u Dravu. Osim nekih vojničkih i upravno-posjedovnih funkcija, oppidum Legrad u prošlosti svoj je razvoj temeljio prvenstveno na vrlo brojnom i razvijenom obrtništvu.⁷⁶ Bratovštine i cehovska obrtnička udruženja osnivaju se u Legradu vrlo rano — prema navodima Hallera čak od 1480. godine, kada je osnovan ceh nožara (Legradani su bili znameniti kovači noževa i sablji sve do kraja 19. stoljeća).⁷⁷ Ipak, najbrojniji obrtnici i u Legradu bili su oni kožarskih struka, koji se cehovski organiziraju od kraja 17. stoljeća. Poznata su pravila legradskog *Šoštarskog i kušnjarskog ceha* iz 1697. godine.⁷⁸ Ta su pravila, koja sadrže 30 artikuluša ili punctuma, najprije napisana na latinskom jeziku, a 1711. prevedena su i na starokajkavski »horvaczki iezik«.⁷⁹ Kasnije, 1776. godine, ova pravila legradskih postolara i štavljača koža potvrdila je potpisom osobno Marija Terezija.⁸⁰ Osim niza drugih specijaliziranih cehova, u Legradu su djelovale i neke zajedničke obrtničke organizacije, u koje su bili uključeni i obrtnici (majstori i djetići) kožarskih struka. Radi se, dakako, o legradskom *Starom cehu* (koji su još zvali i Veliki). Statuti legradskog Starog ceha poznati su već iz 1677. godine, a učlanjeni su bili, među drugima, također i remenari. U nekadašnjem legradskom zavičajnom muzeju (koji je bio otvoren od 1912. do 1918. godine) nalazio se izložen pečat toga ceha iz 1770. godine. Svoj *mješoviti ceh* imali su i legradski kalfe, kako bi uspješnije regulirali svoje odnose s gazdama — pravila mu je potvrdio još Adam Zrinski 1674. godine.⁸¹

Poznato obrtničko središte, pogotovo u 18. i dijelu 19. stoljeća, bilo je i *Drnje*, koje je imalo carinarnicu (tridesetnicu) i solanu, ali i specifično cehovsko udruženje — Ceh lađara, dok su ostali obrtnici bili uključeni u *Veliki ceh* ili pak u cehove u bliskoj Koprivnici.⁸² Naj snažnije obrtničko središte u cehovsko vrijeme, dakako poslije Varaždina, bila je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj *Koprivnica*. Iz obilja cehovskog materijala o životu obrtnika u ovome gradu, koji se uglavnom čuva u Muzeju grada Koprivnice i Historijskom arhivu u Varaždinu, izdvojiti ćemo tek neke najvažnije podatke, prvenstveno vezane za organiziranje obrtnika kožarskih struka.⁸³

Već smo spomenuli da je Brozović pomaknuo vrijeme osnivanja obrtničkih cehovskih udruženja u Koprivnici i na prijetursko razdoblje — jer sačuvani pečatnjak *Kožarskog ceha* vjerojatno potječe s kraja 15. stoljeća

⁷⁶ Detaljniji podaci o razvoju cehova u Legradu u knjizi *Dragutina Feletara: Legrad*, Čakovec 1971.

⁷⁷ *Jenö Haller: Legrad törtenete, o.c.*, str. 133; *Dragutin Feletar, o.c.*, str. 171—177.

⁷⁸ Pravila se čuvaju u Arhivu Vojvodine u Sremskim Karlovcima.

⁷⁹ *Dragutin Feletar: Pravila legradskog Šoštarskog i kušnjarskog ceha iz 1697. godine*, Podravski zbornik, Koprivnica 1975, str. 134—145.

⁸⁰ *Jenö Haller, o.c.*, str. 190; *Vinko Zganec: Sličice iz povijesti Legrada*, Međimurski kalendar, Čakovec 1924; str. 95—99.

⁸¹ *Dragutin Feletar: Legrad, o.c.*, str. 176.

⁸² *Rudolf Horvat: Kako su živjeli hrvatski obrtnici*, str. 80; *Rudolf Bičanić, o.c.*, str. 71; *Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, str. 185.

⁸³ *Dragutin Feletar: Podravina, o.c.*, str. 84—85.

(oko 1480).⁸⁴ Sa sigurnošću se može ustvrditi da su u Koprivnici u to doba djelovale crkvene bratovštine s gospodarskom funkcijom — vjerojatno jedna kod župne crkve sv. Nikole, a druga kod franjevačkog samostana.⁸⁵ Ipak, najviše cehovske građe, a to znači i razdoblje najveće njihove aktivnosti, valja i u Koprivnici pripisati 17, 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. Prema dosad poznatoj povijesnoj građi, u Koprivnici je uglavnom djelovalo devet cehova, a u većinu su bili uključeni obrtnici više struka.

I najstarija, dosad poznata, koprivnička cehovska pravila vezana su uz djelovanje kožaraca. Naime, artikuluše Ceha bravara, kovača, *krznara* i *remenara* potvrdio je Ferdinand III. već 1635. godine. Osobito su pak poznati i važni za povijest obrta *Czeski Artikulussi Plemenitoga Czeha Chismesinszkoga na Horvatszki jezik preobernjeni kak znutra iz 1681. godine*.⁸⁶ Ta je pravila najprije potvrdio 1682. godine koprivnički varoški sudac (iudex) Antun Večeti, a 1698. i kralj Leopold. U čak 57 artikuluša ili puntuma doista se temeljito razrađuju odnosi unutar ceha.⁸⁷ Zanimljivo je spomenuti da su koprivnički čizmari ova pravila prepisali od varaždinskih kolega još 1672. godine.⁸⁸ Godine 1723. koprivnički postolari i štavljači koža donose svoja nova cehovska pravila, temeljena na onima iz 1681: *Articulussi sostarszki y vargarszki mestri pri varassu nassem koprivnichkom y po blisneh pod Koprivniczu pripadajučeh mestzter*, koja je potvrdio grof Adam Erdödy, a sadržavala su 21 član.⁸⁹ Svakako je zanimljiva i druga cehovska dokumentacija o djelovanju starih koprivničkih kožaraca, od koje osobito izdvajamo knjigu zapisnika *Protocoll in der König Freistadt Koprëinicz privilegirten Schuhmacher und Lederer Meister*, koji su se s manjim prekidima vodili od 1774. do 1860. godine.⁹⁰ U tom je smislu vrijedna i knjiga blagajne koprivničkog čizmarskog ceha s popisom svih majstora od 1829. do 1840. godine,⁹¹ a 3. svibnja 1834. godine *Plemeniti Czeh Sostarszki, Vargarszki y ledererszki* nabavio je novu cehovsku zastavu, čija izrada je stajala tadašnjih 144 srebrenjaka.⁹² U tom obilju građe valja svakako spomenuti i pravila koprivničkoga Ceha *kožara, opančara i postolara* od 5. siječnja 1786, dok *čizmari* obnavljaju svoja cehovska pravila 5. ožujka 1820. godine.⁹³

⁸⁴ *Leander Brozović*: Osnutak čizmarskog ceha u Koprivnici, Zbornik Muzeja grada Koprivnice, Koprivnica 1946—1953, str. 31; *Leander Brozović*: Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.

⁸⁵ *Paškal Cvekan*: Tri sto godina samostana i crkve u Koprivnici, Koprivnica 1975.

⁸⁶ *Franjo Horvatić*: Iz povijesti koprivničkih cehova, Podravski zbornik 1986, str. 135—141.

⁸⁷ *Dragutin Feletar*: Podravina, o.c., str. 84—85; *Dragutin Feletar*: Koprivnički čizmarski ceh, Podravski zbornik, Koprivnica 1979, str. 242.

⁸⁸ *Leander Brozović*: Osnutak čizmarskog..., o.c., str. 21.

⁸⁹ Zbirka cehalija Muzeja grada Koprivnice; *Dragutin Feletar*: Monografija RO »Sloga«, Koprivnica 1980, str. 6.

⁹⁰ Zbirka cehalija Muzeja grada Koprivnice.

⁹¹ HAV, zbirka cehalija.

⁹² *Dragutin Feletar*: Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 8—9.

⁹³ *Rudolf Horvat*: Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice, Zagreb 1943, str. 13; *Dragutin Feletar*: Podravina, o.c., str. 84.

Svakako je od interesa da u izboru cehovske građe stare Koprivnice istaknemo još i one pisane i druge materijale koji govore o nekim zajedničkim cehovima u koje su bili uključeni i obrtnici kožarskih struka. Takav je, primjerice, protokol ili zapisnik Ceha kovača, stolara, *remenara* i bojadisera od 1775. do 1820. godine; zatim pravila Czeha kovacsev, spolarov, czesztarov illiti naiffarov, *remenarov*, *szedlarov*, szrebernarov, *kerznarov* y tisslarov iz 1766. godine; nadalje protokol ili zapisnik Ceha kovača, bravara, stolara, *krznara*, *remenara*, kotlara, limara, nožara i kolara od 1750. do 1857. godine; artikuluši kovachev, stolarov, czesztarov, *szedlarov*, *remenarov*, nosarov, steklarov y szapunarov iz 1795. godine; protokol Plemenitog ceha kovača, bravara, mačara i *krznara* od 1820. do 1831. godine; te konačno *remenarski cimer* (ukrašena željezna motka na kojoj visi oglavnik) s kraja 19. stoljeća, itd.⁹⁴

U razvijenim djelovima Dvojne Monarhije već od kraja 17, a u našim krajevima od konca 18. stoljeća, započinje polagani proces raspadanja cehova i njihovih stega. Propadanje cehova kao načina organiziranja obrtnika u nas je usko povezano s klasnom borbom feudalnih i građansko-kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa, odnosno natjecanja između zastarjelih i novih shvaćanja proizvodnje što ih je sa sobom donijela industrijska revolucija. Analizirajući osnovne uzroke raspadanja cehovskih udruženja, možemo ih svrstati uglavnom u tri grupe: neravnopravna konkurencija manufakturno-tvorničke produkcije, međusobna borba bogatih i sitnih obrtnika, te sve veći antagonizam između majstora obrtnika i zaposlenih djetića i naučnika.⁹⁵

Razvojem prometa i trgovine, a pogotovo prodorima industrijske revolucije, cehovske organizacije pokazale su se kao kočnica novim kapitalističkim oblicima proizvodnje i razmjene. Cehovi su bili zatvorene, usko-grudne organizacije, okovane krutim i pedantnim pravilima ponašanja i reda. Takvi proizvodni odnosi bili su u suprotnosti s idejama i interesima rastućeg trgovačkog kapitala, koji je želio i sve više organizirao masovnu, strojnu i jeftinu proizvodnju roba za svoje prodavaonice i veleprodaju. Prema tomu, upravo prve manufakture i industrijski pogoni bili su jedan od najznačajnijih faktora kidanja starinskih cehovskih stega i navada. Administrativne zabrane prodaje »tuđe« robe, umjesto održavanja cehovskih regula od strane gradskih i trgovačkih uprava i vladara — sve to pokleknulo je pred naletom novih proizvodno-društvenih odnosa, koji su nezadrživo prodirali i u sjeverozapadnu Hrvatsku iz razvijenijih zapadnih dijelova Habsburške Monarhije.

U takvim prilikama, velika prestrojavanja dogodila su se i unutar samih cehova, što je definitivno raskinulo stoljetnu harmoniju regulskih odnosa. Između pojedinih obrtnika stvaraju se veće ili velike imovinske razlike, što dovodi do suprotnih interesa i težnji među njima. U varaždinskom okružju već krajem 18. stoljeća među obrtnicima postoje ogromne razlike: primjerice, najbogatiji krojač plaća u Varaždinu čak 24 puta veći porez

⁹⁴ Ova građa čuva se u Muzeju grada Koprivnice; *Franjo Horvatić*, o.c., str. 135—139.

⁹⁵ *Rudolf Bičanić*, o.c., str. 52; *Dragutin Feletar*: Podravina, o.c., str. 94—95.

od najsiromašnijeg, klobučar 30 puta, postolar 14 puta, kovač 27 puta, itd.⁹⁶ Naravski da takve razlike u imovini i rezultatima rada, koje su dobrim dijelom bile temeljene i na eksploataciji tuđe radne snage, stvaraju sve oštriju diferencijaciju unutar cehova, što dovodi do njihova slabljenja. Unutrašnji cehovski odnosi stoga degeneriraju. Dolazi do špekulacija i malverzacija u primjeni cehovskih regula, a novac postaje svemoćan. Majstori nastoje bar donekle kompenzirati smanjenu zaradu i gubitke nastale zbog konkurencije manufakturne i industrijske robe pojačanom eksploatacijom kalfi i šegrta. Stoga je položaj zaposlenog osoblja kod obrtnika u Varaždinu i drugim obrtničkim središtima sjeverozapadne Hrvatske, pogotovo u 19. stoljeću, znatno pogoršan, što je također pridonijelo procesu raspadanja cehova.⁹⁷

Vlasti, odnosno carski dvor i drugi državni faktori, različito su gledali na tok procesa raspadanja cehova. Dok je car Josip II. dekretom iz 1785. godine namjeravao posve ukinuti cehove i tako radikalnim putem širom otvoriti vrata novim društveno-ekonomskim odnosima u proizvodnji, što nije bilo provedeno u praksi (pogotovo u našim, ekonomski zaostalijim krajevima), dotle car Franjo I. 1813. donošenjem Općeg cehovskog reda (Allgemeine Zunftordnung) nastoji reafirmirati ulogu cehovskih organizacija. Ipak, vrijeme i razvoj nisu se dali zaustaviti. Već 1840. donijet je zakon koji omogućava osnivanje manufakturne i tvornice mimo cehovskih stega, a završni udarac starinskim i preživjelim udruženjima obrtnika zadao je Bachov apsolutizam, koji je uveden nakon evropske revolucionarne 1848. godine. Za područje Hrvatske ban Jelačić izdaje 20. travnja 1851. godine »Privremeni napatuk o uređenju trgovačkih i obertnih poslova u krunovini Hrvatskoj i Slavoniji«, koji zapravo predstavlja prijevod takve uredbe izdane spomenute godine u Budimpešti. Ovim »Napatukom« zadan je još jedan udarac funkcioniranju cehova, koji se doduše i dalje ostavljaju kao jedan od oblika udruživanja i organiziranja obrtnika, ali ih »se stavlja pod još jači i reguliraniji nadzor državnih vlasti«. ⁹⁸ Konačno je carskim patentom od 20. prosinca 1859. u Austriji uvedena sloboda obrta, što je zapečatilo sudbinu cehova.⁹⁹ U Hrvatskoj cehovska obrtnička udruženja službeno su ukinuta 1872. godine,¹⁰⁰ ali se njihovo odumiranje, pogotovo u našem kraju, proteglo sve do početka ovoga stoljeća.

U vrijeme raspadanja cehova u Zagrebu, Osijeku i nekim drugim hrvatskim središtima osnivaju se razna gospodarska društva, pa tako i trgovačko-obrtničke komore, kao određeni nadomjestak propalim cehovima. Prva sjednica zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore održana je 16. veljače 1852. godine, a njezin prvi tajnik Imbro Ignjatijević Tkalac je godinu dana ranije pripremio (u okviru radnji za osnivanje komore) i popis naj-

⁹⁶ Rudolf Bičanić, o.c., str. 58—59.

⁹⁷ Dragutin Feletar: Podravina, o.c., str. 95—96.

⁹⁸ Miroslava Despot: Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske Zagreb 1967, str. 32.

⁹⁹ Rudolf Bičanić, o.c., str. 77.

¹⁰⁰ Miroslava Despot: Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970, str. 11.

važnijih trgovišta iz kojih obrtnici i trgovci imaju pravo glasa za izbor organa komore. Unutar zagrebačkog obrtničko-trgovačkog komorničkog područja bilo je samo 12 takvih važnijih trgovišta, a među njima čak pet iz sjeverozapadne Hrvatske: Varaždin, Koprivnica, Čakovec, Križevci i Legrad.¹⁰¹ Iz ovoga popisa vidljiva je diferencijacija među naseljima našega kraja prema ekonomskoj snazi i važnosti, što je, izuzev Legrada, održano sve do danas.

Od polovice 19. stoljeća, a pogotovo od izgradnje željezničke mreže i početaka okrupnjavanja domaćeg kapitala, i proizvodnja kožarskih struka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj dobiva nove odnose i dimenzije. Obrtnička proizvodnja organizira se na novim, slobodnijim nazorima, a javljaju se i prve veće radionice i manufakture.

2. Razvoj obućarstva i kožarstva u varaždinskom kraju od polovice 19. stoljeća do 1918. godine

Za razvoj obrta i manufakture, pa tako i za kožarstvo i obućarstvo, u Varaždinu i drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske u drugoj polovici 19. stoljeća nastaju značajne promjene, koje su ponajprije određene prodorom novih građansko-kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa i industrijske revolucije. Valjalo je raskinuti sa starim feudalnim odnosima, a u obrtu to je značilo napustiti cehovske stege, te inauguirati nove oblike proizvodnje i udruživanja. To prijelazno razdoblje karakterizira napredak proizvodnih snaga i u našem kraju (iako je on dobrano zaostajao iza ekonomski razvijenih dijelova Dvojne Monarhije), ali je isto i bremenito brojnim problemima vezanim uz prihvaćanje novih odnosa.

Uz određeno poštovanje starih cehovskih odnosa, Filić o tom neposrednom postcehovskom dobu u Varaždinu u Spomenici Društva zanatlija piše i ovo: »Nakon propasti jakih cehova osjećao se velik manjak među obrtnicima, koji bijahu prepušteni sami sebi; oni su izgubili čvrsti oslonac, te je trebalo dva decenija, dok su se prilike stale poboljšavati i sređivati. Kakogod je nestalo cehova kao stvarnih udruženja, još se uvijek osjećao njihov nekadanji upliv, jer su stari majstori htjeli i znali dobro raditi, a držala se stega i disciplina prema šegrtima i pomoćnicima, koji joj se, uglavnom, podvrgavahu. Pomoćnici, svršivši naukovanje u Varaždinu, posve su dobro znali, da je njihova stručna vještina nedostatna i da im je potrebno otići u svijet, gdje bi se usavršili u svojoj struci i naučili strane jezike. Išli su ponajviše u Štajersku, Donju Austriju, Bavarsku, a onda i Mađarsku, odakle se vraćahu kući potkovani stručno, uzdignuti socijalno i kulturno.«¹⁰²

Međutim, vrijeme i razvoj više se nisu dali zaustaviti, kako god se neke od cehovskih navada činile dobrima. Novo doba tražilo je liberalnije odnose u proizvodnji i društvu, a manufakturno-industrijska proizvodnja silno je povećala demokratizaciju potrošnje i uvela nove nazore o izboru,

¹⁰¹ Miroslava Despot: Osvrt na rad ..., o.c., str. 34.

¹⁰² Krešimir Filić: Spomenica Društva zanatlija Varaždin, Varaždin 1954, str. 8.

kvaliteti i cijeni roba. Sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća »utihnuše s ulica Varaždina, nestadoše posljednji svečani zvuci nekadašnjih jakih cehovskih organizacija; njihova su znamenja prenijeta u privatne zbirke i u varaždinski muzej i arhiv«. ¹⁰³ Sličan razvojni proces cehovskog obrtništva zbiva se i u Čakovcu, Prelogu, Legradu, Koprivnici, Vinici...

Prodorima inovacija industrijske revolucije i Varaždin, kao i neka druga središta sjeverne Hrvatske, pretvara se u suvremeni grad sa sve većim brojem stanovnika i sve izraženijom koncentracijom gospodarskih, obrazovnih, upravnih, kulturnih i drugih funkcija. Upravo od toga vremena Varaždin postaje izrazito regionalno središte sjeverozapadne Hrvatske, što se odrazilo i u demografskom rastu grada. Prema rezultatima prvoga sveobuhvatnog hrvatskog popisa stanovništva 1857. godine, u Varaždinu je živjelo 9699 stanovnika, a do 1910. godine taj je broj porastao na 13844 žitelja. U istom usporednom razdoblju Vinica je porasla od 689 na 1037 stanovnika, Varaždinske Toplice od 917 na 1250, Ludbreg od 975 na 1724, Ivanec od 1476 na 2874, Čakovec od 2678 na 5887, Prelog od 3049 na 4345, Gorican od 2342 na 4086 i Koprivnica od 3223 na 8018 stanovnika. ¹⁰⁴

Na proces diferencijacije u prostornoj slici naseljenosti osobito je utjecao razvoj prometa i trgovine, pa ekonomski i demografski osobito jačaju ona naselja koja se nalaze na križištima važnijih putova, formirajući tako današnji funkcionalni prostorni raster naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tvrde makadamske ceste, koje se osobito grade od kasnobaroknog 18. stoljeća, pa zatim naročito mreža željezničkih pruga iz zadnjih desetljeća 19. stoljeća stvorila je nove kvalitativne odnose u prostoru. Kao što je poznato, upravo najstarija željeznička pruga u Hrvatskoj prošla je našim krajem — kroz Međimurje 1860. godine, zatim se gradi još jedna veza s Budimpeštom — preko Koprivnice na Zagreb 1870, a znamenita »zagorska štreka« bila je sagrađena 1886. godine (Čakovec—Varaždin—Zabok—Zagreb; Csakathurn—Agramer Eisenbahn Aktiengesellschaft osnovano je travnja 1885. godine), odvojak Varaždin—Golubovec 1890, a definitivni spoj na podravsku magistralnu vezu (Varaždin—Koprivnica) tek 1937. godine. ¹⁰⁵

Usporedo s razvojem prometa, kao i zbog drugih ekonomskih i društvenih faktora, od 18. stoljeća nadalje osobito jača trgovina, a Varaždin postaje ne samo najjači trgovački centar sjeverozapadne Hrvatske već i jedan od najvećih u Hrvatskoj, sa stalnim trgovačkim vezama širom Evrope i svijeta. Dapače, već na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Varaždinu najutjecajniji i vrlo brojani postaje upravo trgovački stalež, u čijim je rukama koncentriran najveći dio domaćeg kapitala. Uz koncentraciju financijske moći, trgovci u samoj gradskoj jezgri Varaždina postaju i najbrojniji privredni djelatnici, a o rastu njihova društveno-političkog utjecaja da se i ne

¹⁰³ Staza duga i humana, Društvo zanatlija Varaždin 1904—1981, posebni broj *Zanatskog lista*, Zagreb 1981, str. 11.

¹⁰⁴ Mirko Korenčić: Naselja i stanovništvo SRH od 1857—1971, JAZU, Zagreb 1979.

¹⁰⁵ *Davorin Desselbrunner: Izgradnja zagorskih vicinalnih željeznica, 100 godina željezničke pruge Zaprešić—Varaždin—Čakovec, Varaždin 1986, str. 25; Dragutin Feletar: Historijsko-geografsko značenje pruga u podravsko-bilogorskoj regiji, Željeznička pruga Botovo—Koprivnica—Dugo Selo, Koprivnica 1987 str. 11—20.*

govori. Ivy Lentić-Kugli iznosi podatak da je u užoj gradskoj jezgri Varaždina 1780. godine živjelo 55 obrtnika raznih struka, 15 trgovaca i 20 aristokrata (plemića i ostalih); taj se odnos promijenio u 1851. godini u korist trgovačkog staleža: 53 obrtnika, 71 trgovac i 6 aristokrata.¹⁰⁶ Trgovačke funkcije jačaju i u nekim drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske, iako znatno slabije nego u Varaždinu, a to posredno ima utjecaja i na razvoj obrta i osobito manufakture i industrije.

Iako započet već u drugoj polovici 18. stoljeća (svilane, pivovara, mlinovi, tiskara i slično), proces transformacije većih obrtničkih radionica u Varaždinu u manufakture i prve industrije intenzivnije se nastavlja u toku 19. vijeka, a pogotovo u zadnjim njegovim desetljećima i pred prvi svjetski rat. Dakako, utjecaji starih (feudalnih) odnosa još su bili uvelike izraženi, kako prije, tako i nakon ukidanja kmetstva (1848). U tim relativno kompliciranim društveno-ekonomskim odnosima, kada hrvatske zemlje ostaju pripremak Mađarske i Austrije (osobito nakon 1868), ipak se u Varaždinu, a i u nekim drugim većim naseljima sjeverozapadne Hrvatske, stvaraju temelji kasnijih industrijskih grana, pogotovo tekstilne, drvne, metalne i prehrambene.

Tako je, primjerice, u Varaždinu, nakon propasti marijoterzijanske svilane (philatorium), osnovana 1876. godine predionica i tkaonica vunenog i pamučnog tekstila, a novi polet varaždinska tekstilna industrija doživljava dolaskom Zublina i Švarca 1902, odnosno stvaranjem velike tvornice koncerna Stiasny od 1918. godine. Već godine 1825. stolarska radionica Antuna Gogera prerasta u značajnu manufakturu (koja 1869. zapošljava više od 30 radnika), a 1860. Josip Kronast osniva poznatu tvornicu kola i kočija. Još brži razvoj varaždinske drvne industrije započinje 1902. godine, kada grof Lambert iz Slanja seli u Varaždin tvornicu pokućstva od savijenog drveta, a od 1906. preuzima je i razvija »Mundus d.d.«. U gradu od 1857. djeluje i manufakture duhana, zatim mlinovi, obrtničke pivovare, pa tvornica šampanjca Aleksandra Haltera, neke oveće bravarske radionice i slično. Godine 1894. osniva se i Varaždinska industrijska zadruha, jedna od prvih i najrazvijenijih u Hrvatskoj (koja, među ostalim, utemeljuje već 10. siječnja 1895. godine Prvo hrvatsko varaždinsko d.d. za električnu rasvjetu). Značajne manufakturne i industrijske inicijative javljaju se i u Čakovcu, a naročito u Koprivnici.¹⁰⁷

Uz određenu konkurenciju jeftinije manufakturno-industrijske robe, rast ekonomske snage Varaždina nicanjem manufakture i industrije, a pogotovo trgovačke funkcije, imao je i pozitivan odraz na daljnji razvoj obrtništva, koje se sve više raslojava u proizvodnom i imovinskom smislu. Tom razvoju pridonijelo je i konačno okrupnjavanje domaćeg kapitala, odnosno stvaranje organiziranog tržišta novcem, u čemu je u sjevernoj Hrvatskoj opet prednjačio Varaždin. Naime, upravo ovdje je 1868. godine osnovana *Varaždinska štedionica d.d.*, prva bankarska ustanova u sjevernoj Hrvatskoj, a kasnije dolazi do osnivanja niza štedionica i u Varaždinu i u svim

¹⁰⁶ Ivy Lentić-Kugli: *Varaždin nakon požara 1776*, Zagreb 1973, str. 61.

¹⁰⁷ Mirko Androić, Dragutin Feletar: *Prilozi za povijest varaždinskog bankarstva*, Varaždin 1983, str. 20—21.

većim središtima sjeverozapadne Hrvatske.¹⁰⁸ Na razvoj obrta, a posebno na njegovo društveno organiziranje, snažan utjecaj ima i kulturno-prosvjetni polet Varaždina u to doba. U Varaždinu se pokreću prve novine u ovom dijelu Hrvatske, djeluje niz kulturno-prosvjetnih društava, tu je 1861. izvedena prva kazališna predstava na hrvatskom jeziku i od 1870. do 1873. sagrađeno suvremeno kazalište, vrlo je razvijeno školstvo (sa starom gimnazijom), i slično.¹⁰⁹ U takvom razvojnom trendu Varaždin početkom ovoga stoljeća stubokom mijenja socijalnu strukturu svoga stanovništva, po čemu se bitnije ne razlikuje i od razvijenijih centara tadašnje Habsburške Monarhije (uz razmjerno vrlo zaostalu pripadnu regiju). Prema popisu iz 1910. godine u Varaždinu čak 35,1 posto stanovništva živi od obrta i industrije, a 13,8 posto od trgovine, prometa i novčarstva.¹¹⁰

Ukidanjem cehovskih udruženja i stega, u funkciji organiziranja obrtnika u Varaždinu i drugim bivšim cehovskim središtima sjeverozapadne Hrvatske nastao je određeni interregnum. Županijske, odnosno kotarske i općinske (gradske) vlasti upravno vode evidenciju obrtnika: prijavu, promjenu i odjavu radionica. Najveći dio takve upravne dokumentacije srećom je očuvan u Historijskom arhivu u Varaždinu, pa pruža uvid u razvijenost obrta u cjelini, kao i pojedinih struka. Kao ilustraciju ovdje ćemo navesti podatke iz Prijavnog zapisnika obrta i trgovinah kotara varaždinskog od 1860. do 1879. godine. Od ukupno 733 upisane radnje u ovoj evidenciji 193 odnosi se na kožarske struke (postolari, kožari, sedlari, krznari, čizmari, papučari, remenari), a najviše ih je bilo u Varaždinu (blizu 68 posto). Od značajnijih varaždinskih postolarskih radionica iz toga doba spominjemo onu Franje Drabića (registrirana 31. svibnja 1860) i Jakuba Goloba (registrirana 12. lipnja 1860), zatim kožarsku radionicu Antuna Tepsera (registriranu 8. listopada 1860), dok je značajna bila trgovina kožama i kožarskim priborom Julija Moisesa (registrirana 22. ožujka 1873. godine). Ovdje je zanimljivo navesti da je već 3. studenog 1861. godine registriran kožarski obrt Andrije Halužana, vjerojatno prethodnika vrlo razvijene međuratne manufakture koža Vjekoslava Halužana. Sve u svemu, od svih registriranih obrtnika u Varaždinskom kotaru u to doba obrtnici kožarskih struka po broju su bili među najznačajnijima (26,3 posto), iako je to sudjelovanje relativno opadalo zbog sve veće konkurencije obuće iz manufakture i industrije.¹¹¹

Evidencija obrtničkih radionica Varaždinskoga kotara nastavljena je i dalje, ali sada pod nazivom Registar radnja: u Historijskom arhivu u Varaždinu čuva se takva knjiga, koja sadrži popis obrtničkih radnji od 1878. (1879) do 1951. godine. Iz tih je podataka vidljivo da broj obrtnika kožarskih struka polagano opada u relaciji prema drugim obrtničkim radionicama, ali do prvog svjetskog rata svaki četvrti obrtnik u varaždinskom

¹⁰⁸ Prema dokumentaciji iz HAV; temeljito o razvoju bankarstva u Varaždinu u knjizi *Mirka Androića i Dragutina Feletara, o.c.*

¹⁰⁹ Narodno kazalište u Varaždinu 1861—1941—1961, Varaždin 1961, str. 3—4.

¹¹⁰ Rezultati popisa stanovništva iz 1910. godine, Statistički zavod SRH u Zagrebu.

¹¹¹ Prijavni zapisnik obrtah i trgovinah kotara varaždinskog, od 1860. do 1879, HAV.

kraju radi još uvijek s kožom. Iz spomenutog registra doznajemo da su, uz dominaciju Varaždina, u kotaru još značajni centri kožarskih obrta Vinica, Petrijanec, Varaždinske Toplice, Vidovec, Jalžabet, Mađarevo i neka druka naselja. Prva značajnija *manufaktura koža* u Varaždinu, koja se razvila osobito u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, registrirana je 1916. godine. To je tada bila *Kožarska radionica Vjekoslava Halužana*: u registru obrtničkih radnji piše da se nalazila u Ulici Vilka Novaka, a radna dozvola izdana je 14. kolovoza 1916. pod brojem 9243. Prema tome, manufakturno-industrijska prerada kože u Varaždinu obilježila je 1986. godine 70. obljetnicu svoga postojanja.¹¹²

Nakon kraćeg interregnuma poslije ukidanja cehova, obrtnici Varaždina, pa i drugih većih naselja u našem kraju, nastavili su se međusobno organizirati jer su im takva udruženja bila neophodna i radi zaštite svojih prava i radi društvenog života. U tom procesu obrtničkog udruživanja, ali sada na novim, liberalnijim osnovama, naročito aktivni bili su i obrtnici kožarskih struka. Usprkos opadanju njegova ekonomskog značenja, obrt je sve do prvoga svjetskoga rata još uvijek bio jedna od glavnih poluga života naših gradova i trgovišta, što je osobito došlo do izražaja u baroknom Varaždinu, pa i u Koprivnici, Čakovcu, Prelogu, Legradu i drugdje.

U tom novom sistemu obrtničkih organizacija, u Varaždinu je vrlo značajna bila *Zadruga čizmarska*, osnivanje koje se pripremalo nekoliko godina, a pravila su odobrena 2. listopada 1877. godine od strane Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade u Zagrebu.¹¹³ Ova je zadruga okupljala gotovo sve obrtnike kožarskih struka koji su tada djelovali u gradu i bližoj okolini, a iz sačuvane Glavne knjige Čizmarske zadruge, koja je vodena od 1885. do 1918. godine, doznajemo da je sveukupno u tu organizaciju bilo u spomenuto vrijeme upisano 137 majstora. Knjiga sadrži popis članova, novčanih unosa i dugovanja.¹¹⁴ Također je očuvan i okrugli pečatnjak ove Čizmarske zadruge, sa znakom čizme, iz 1877. godine.¹¹⁵

S obzirom na značenje ovog udruženja, koje može poslužiti i kao ilustracija načina organizacije i života i ostalih varaždinskih (i ne samo varaždinskih) obrtnika toga doba, ovdje valja navesti da su Pravila Poveljne zadruge čizmarske u slobodnom i kraljevskom gradu Varaždinu iz 1877. godine imala 33 paragrafa i da su se bitno razlikovala od bivših cehovskih artikuluša. Sada više nema govora o strogim stegama i odredbama, o reguliranju odnosa unutar radionica i o privatnom životu obrtnika. U pravilima su sada naznačene samo glavne značajke i način međusobne suradnje i druženja obrtnika, te ostvarivanja nekih općih prava i socijalne zaštite. Radi ilustracije citiramo veći dio prvoga člana pravila: »Svrha zadruge. Svrha obrtničke zadruge čizmarah jest promicati zajedničke interese i nastojati o materijalnom i duševnom napretku članovah, pa u tu svrhu: a) u nutra postojećih zakonskih propisah utemeljiti, čim okolnosti i sredstva dopuste, strukovnu učionu i istu nadzirati; b) utemeljiti zavod za pot-

¹¹² Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

¹¹³ Pravila zadruge čizmarske u Varaždinu od 1877, HAV.

¹¹⁴ Glavna knjiga čizmarske zadruge varaždinske od 1885. do 1918, HAV.

¹¹⁵ Miroslav Klemm: Zbirka pečatnjaka ..., o.c., str. 136.

poru članovah zadružnih, njihovih šegrtah i kalfah za slučaj bolesti, smerti i ine nužde; podupirati udove i sirote zadružnih članovah i njihovih kalfah, na koliko okolnosti i sredstva dopuste; c) nastojati, da se obrtnička poduzeća na račun zajednički preduzmu i tjeraju, kao na pr. sirovine nabavljaju, da se zajamna ili pretplatna blagajna ustroji, da se podigne ili u zakup uzme kakva obrtna sprava za porabu zajedničku; d) voditi imenik, u koji će se upisati pomagači, koji djela traže i obrtnici, koji traže pomagačah, da jedni laglje nađu posla, a drugi poslenikah; e) podnašati oblastnim i komori trgovačkoj i obrtničkoj zahtievane obaviesti i mnienja; itd.¹¹⁶

Već iz ovog izvotka Pravila Čizmarske zadruge varaždinske vidljivo je koliko je to bilo naprednije i suvremenije udruživanje obrtnika u odnosu na krute cehove. Sada se nastojalo na zajedničkim ulaganjima, većoj socijalnoj zaštiti, koncentraciji kapitala, zajedničkom utjecaju na vlasti i komoru i slično, što su sve elementi suvremenog poslovanja i proizvodnje. U tim su nakanama varaždinski obrtnici uglavnom i uspijevali, pa su i zadaci naznačeni u pravilima čizmara uglavnom slijedećih godina bili i ostvareni. U upravnom odboru zadruge nalazili su se ponajbolji gradski čizmarski meštari, a naročita pozornost poklanjala se stalnom obrazovanju članova, kao i kvalitetnom izučavanju obrta. Kao primjer ovdje navodimo da su 1881. godine načelnik Čizmarske zadruge Andro Kovačić i podnačelnik Pavao Vugrinec ujedno bili vrlo priznati varaždinski majstori, a o strogom vođenju briga o školovanju i osobito polaganju kalfinskog ispita govore brojne svjedodžbe i drugi dokumenti iz toga doba (primjerice, kalfinska svjedočba izdana Gjuri Lackoviću 2. srpnja 1879. godine).¹¹⁷

Kao primjere udruživanja obrtničkog kapitala i elemenata socijalnog osiguranja u gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske s kraja 19. stoljeća spominjemo nekoliko karakterističnih organizacija obrtnika u Varaždinu u to doba. Jedna od njih je *Opća štedovna i predujmovna zadruga d.d.*, koju su varaždinski obrtnici osnovali 1887. godine. S obzirom na svoje ekonomske mogućnosti, kao i na svoje posebne strukovne interese, varaždinski obrtnici su željeli, uz već postojeću suradnju s drugim varaždinskim štedionicama, osnovati i svoju zasebnu novčarsku ustanovu, koja bi prvenstveno skupljala štedne i druge uloge od obrtnika, te plasirala ta sredstva za unapređivanje poslovanja članova. Tako je 1877. osnovana Prva hrvatska opća obrtnička štedovno-predujmovna zadruga u Varaždinu, čija je pravila 28. siječnja 1888. odobrio Kraljevski sudbeni stol u Varaždinu. Početkom zadnjeg desetljeća 19. stoljeća ova obrtnička novčarska ustanova brojila je više od stotinu članova, a 1910. visina aktive-pasive iznosila je 964.186 kruna. Zadruga je prestala djelovati 1914. godine.¹¹⁸

U razvoju varaždinskog obrta, pa tako i kožarskih struka, određenu ulogu odigrala je i Hrvatska činovnička štedovna i predujmovna zadruga, osnovana 1884, kao i Obrtna zadruga varaždinskih trgovaca, osnovana 1910. godine. Posebnu pak ulogu imala su neka humanitarna udruženja, u ko-

¹¹⁶ Prva stranica Pravila čizmarske zadruge u Varaždinu iz 1877, HAV.

¹¹⁷ Glavna knjiga čizmarske zadruge varaždinske od 1885. do 1918. i zbirka kalfarskih svjedodžbi s kraja 19. stoljeća, HAV.

¹¹⁸ Dokumentacija o razvoju varaždinskog bankarstva, HAV; *Mirko Androić, Dragutin Feletar, o.c., str. 42–44.*

jima su važan utjecaj i funkcije imali upravo obrtnici. Među njima valja spomenuti *Blagajnu za podporu bolesnikah okružja županije varaždinske*, čija su pravila odobrena 1893. godine, a brinula se prvenstveno o svojim bolesnim članovima. Godine 1911. osnovana je i *Hrvatska posmrtna pri-pomoćna zadruga Varaždin*, a 1912. i *Uboška blagajna općina županije varaždinske*.¹¹⁹

Obrtnici kožarskih struka bili su vrlo agilni i prilikom osnivanja *Zanatlijskog i pomoćničkog društva* u Varaždinu, gdje su se konačno radi zajedničkih poslovnih, socijalnih i društvenih interesa ujedinili svi obrtnici grada. Ova organizacija, kao Društvo zanatlija Varaždina, kontinuirano djeluje od svojeg osnutka pa sve do danas. O formiranju ovoga udruženja 1904. godine Filić je u Spomenici (1954) zapisao: »Nakon raspadanja ce-hova, osnivanje Zanatlijskog i pomoćničkog društva najvažniji je događaj u obrtu Varaždina. Društvo je ne samo prvi organizirani oblik djelovanja varaždinskih obrtnika u novijoj povijesti, nego i jezgro novih odrednica obrtničkog, privrednog i kulturnog života baroknoga grada.«¹²⁰

Osnivačkoj skupštini Zanatlijskog i pomoćničkog društva u Varaždinu prisustvovalo je 20. ožujka 1904. godine oko 300 obrtnika, a kasnije je okupljeno više od 350 članova. Društvo je osnovano po uzoru na zagrebačko Zanatlijsko i pomoćničko društvo, koje je svoja pravila dobilo još 1886. godine. Prvi i dugogodišnji predsjednik varaždinskog društva bio je kovač Jakob Furjan, a u prvom i kasnijim odborima bilo je podosta i postolara, kožara, krznara i čizmara. Uz zadatke širenja obrazovanja i obujam poslovanja, društvo je osobito aktivno bilo u humanitarnim poslovima, kao i u društveno-zabavnom životu članova. Godine 1907. društvo dobiva svoju zastavu, a 1908. u Varaždinu organizira Prvi kongres hrvatskih obrtnika, što je bio jedan od najvećih obrtničkih skupova održanih dotad u Hrvatskoj.¹²¹

I obrtnici drugih gradova i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske organiziraju se u postcehovsko doba na novim, mahom zadružnim osnovama. Svoje zasebne zadruge, društva i štedionice osnivaju obrtnici u Čakovcu i Koprivnici, a među članstvom ima podosta obrtnika kožarskih struka. Obrtnici se također uključuju i u druge gospodarske i društvene organizacije, bilo da su one poljoprivrednog, novčarskog, humanitarnog ili kulturno-prosvjetnog značenja. Takvih primjera zajedničkog udruživanja ima u Prelogu, Štrigovi, Vinici, Varaždinskim Toplicama, Legradu, Donjoj Dubravi, Goričanu, Drnju i drugdje. Pred prvi svjetski rat, prema registrima upisanih obrtnika, u Čakovcu djeluju 33 obrtnika kožarskih struka, u Prelogu 28, u Donjoj Dubravi 47, u Goričanu 12, u Štrigovi 9, u Vinici 8, itd.¹²² Prema navodu Igora Karamana u Kotaru ludbreškom (od kojih ponajviše u Ludbregu, Malom Bukovcu, Martijancu, Đelekovcu i Rasinji) bilo je 1900. ukupno 369 obrtnika, od kojih 79 kožarskih struka, a u 1913. godini

¹¹⁹ Prema dokumentaciji iz HAV; Mirko Androić, *Dragutin Feletar, o.c.*, str. 45—46.

¹²⁰ *Krešimir Filić*: Spomenica Društva zanatlija, o.c., str. 3—4.

¹²¹ *Krešimir Milić*, o.c., str. 14—28; Staza duga i humana, o.c., str. 11.

¹²² Registar radnji od 1878. do 1951, HAV.

542, od kojih 137 postolara, čizmara, kožara, remenara, opančara i sedlara.¹²³

Obrtnici kožarskih struka, osobito u Varaždinu, vrlo se rano uključuju i u napredni radnički pokret. To se, dakako, prvenstveno odnosi na kalfe i šegrte, koji su bili eksploatirana klasa, ali i na neke naprednije sitne obrtnike. Obrtnički radnici na tom su planu usko surađivali s kolegama iz drugih struka, te iz manufakturnih i industrijskih radionica, pa i s naprednim seljacima u varaždinskom kraju (što je, među ostalim, osobito došlo do izražaja 1903. i 1918/1919. godine). Obrtnički radnici sve su otvorenije iznosili svoje zahtjeve za poboljšanje radnih i plaćevnih uvjeta, a naročito su bili aktivni u djelovanju humanitarnih organizacija, koje su se brinule o socijalnim prilikama zaposlenih. Tako, primjerice, radnici u Varaždinu već 1860. osnivaju Fond za pomaganje bolesnih, a 1879. godine i Društvo za podupiranje bolesnih radnika.¹²⁴ U Varaždinu je već 1875. osnovano Radničko izobrazbeno društvo, a 1886. i Hrvatsko radničko pjevačko društvo.¹²⁵ Za razvoj radničkog pokreta od značenja je bilo i osnivanje Radničkog naobrazbenog društva »Sloboda« 1905. godine. Već 1890, među prvima u nas, varaždinski radnici, a među njima su upravo vrlo brojni bili obrtnički pomoćnici i šegrti, proslavljaju praznik rada 1. maj.¹²⁶ U to doba, a osobito početkom ovoga stoljeća, varaždinski radnici održavali su i redovne skupštine i druge zajedničke dogovore, nastojeći bar donekle poboljšati svoj položaj. Napredna aktivnost obrtničkih radnika, a među njima dakako i kožaraca, osobito je nastavljena u razdoblju između dvaju svjetskih ratova.

3. Varaždinsko kožarstvo i obučarstvo u međuratnom razdoblju

Za razvoj obrta u Varaždinu, kao i u drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske, razdoblje između dva svjetska rata predstavljalo je doba nazadovanja. Za obrt, pogotovo kožarskih struka, gdje je konkurencija jeftinije industrijske obuće bila sve izraženija, takav razvoj je donekle bio i neminovan, ali mu je još više pridonijela ekonomska i društvena politika stare Jugoslavije. Varaždin i okolica bili su od 1918. do 1920. godine jedno od žarišta pobune radništva i naroda, ali ta revolucionarna zbivanja nisu rezultirala zadovoljavanjem zahtjeva masa.¹²⁷ Bezobzirna eksploatacija siromašnih i dalje je nastavljena, ali sada u novoj državi i u novoj kapitalističkoj organizaciji. Neminovnim povijesnim napretkom proizvodnih snaga i jačim prodiranjem rezultata industrijske revolucije u naše krajeve

¹²³ Igor Karaman, o.c., str. 252.

¹²⁴ Josip Runjak: Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, Prilozi historiji Varaždina, Varaždin 1967, str. 44.

¹²⁵ Mirko Androić: Iz historije radničkog pokreta u Varaždinu od 1803. do 1920. godine, KAJ 4—5, Zagreb 1968; Mirko Androić: Povijest vatrogastva u Varaždinu 1220—1955, Varaždin 1955, str. 70 i 124.

¹²⁶ Josip Runjak, o.c., str. 44—56.

¹²⁷ Mirko Androić: Devetnaesta u Varaždinu, njegovoj okolini, Ludbregu i Varaždinskim Toplicama, Kaj 5, Zagreb 1969.

dolazi do procesa sve izrazitije diferencijacije na selu i u gradu, stvara se armija zaduženih i nezaposlenih, a razlike u imovnom stanju osjetno se povećavaju. Ako se k tome u obzir uzmu još i neka nepovoljna kretanja na svjetskoj ekonomskoj sceni toga doba (pogotovo svjetska ekonomska kriza), onda je razumljivo da međuratno razdoblje za naš kraj predstavlja doba ekonomske i društveno-političke stagnacije, usprkos određenom napretku tehnike i tehnologije.

U takvim razvojnim uvjetima privredna i demografska struktura Varaždina i okolnih većih naselja uvelike se mijenja. Napretkom tehnike i tehnologije u poljoprivrednoj proizvodnji, kao i zbog agrarne prenaseljenosti ovog dijela Hrvatske, upravo u međuratnom razdoblju razvija se sve izraženiji proces transfera rada snage iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja. Međutim, procese deagrarizacije i deruralizacije, koji su neminovno otpočeli i u našem kraju, slabašna manufaktura i industrija u Varaždinu i drugim lokalnim središtima sjeverozapadne Hrvatske nije bila u stanju neutralizirati: ona nije mogla prihvatiti sve brojniju oslobođenu (nekvalificiranu) radnu snagu sa sela, pa dolazi do pojave nezaposlenosti, poluzaposlenosti, siromaštva, te povremene i stalne emigracije. Zagorje i Međimurje tipični su primjeri takvih društveno-ekonomskih kretanja u to doba.¹²⁸

U značajnoj mjeri mijenjaju se u strukturi i gradske funkcije Varaždina: definitivno nestaje starinski barokni i cehovski Varaždin, a formira se novi, u kojem sve više dominira manufaktura i industrija, i dakako novi društveni odnosi i vrijednosti. Ta preorijentacija, to prilagođavanje na nove proizvodne i društvene odnose, imalo je i čitav niz negativnih posljedica u životu grada i kraja. Varaždin postaje značajno središte tekstilne industrije, a razvijaju se i pogoni drvne, prehrambene, metalne, pa i *kožarske* manufakture i industrije, dok obrtništvo polagano gubi razvojnu bitku s modernijom i linijskom proizvodnjom. Međutim, ti industrijski počeci nemaju širu razvojnu snagu, pa Varaždin gubi razvojni korak sa Zagrebom, Mariborom i sličnim središtima, s kojima se sve donedavno mogao uspoređivati. U međuratnom razdoblju grad čak i demografski slabiji (po popisu 1921. tu je živjelo 14123, a 1931. godine samo 13467 stanovnika!),¹²⁹ a slično se događa i s drugim najvažnijim naseljima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Kotarske i općinske organizacije uredno prate evidenciju obrtne, manufakturne i industrijske djelatnosti, pogotovo zbog naplate poreznih i sličnih obveza. Na razini kotareva osnovane su obrtničke komore, koje vode svoju evidenciju, te se brinu za određen napredak obrtništva, odnosno vode osnovnu obrtničku razvojnu politiku. Takve kotarske obrtničke komore postojale su u međuratnom razdoblju u Varaždinu, Ivancu, Ludbregu, Čakovcu, Prelogu i Koprivnici. Radi ilustracije spominjemo da je u registru radnji Zanatske komore kotara Varaždina od ukupnog broja obrtničkih radionica upisanih od 1919. do 1945. godine još uvijek velik broj bio *kožarskih*

¹²⁸ Mirko Androić, Dragutin Feletar, o.c., str. 51.

¹²⁹ Rezultati popisa stanovništva 1921. i 1931, Statistički zavod Hrvatske u Zagrebu.

tsruka — uglavnom postolara, čizmara, kožara, krznara, remenara i sedlara — njih 18,5 posto (što je u strukturi nešto manje nego prije prvoga svjetskoga rata). Od toga je najviše obrtnika kožarskih struka bilo logično koncentrirano u Varaždinu (gotovo 70 posto), a evo i popisa naselja u kojima su djelovali ostali postolari, čizmari i srodne obrtničke struke: Petrijanec, Vinica, Novi Marof, Trnovec, Čurilovec, Ladanje Gornje, Varaždinske Toplice, Novakovec, Poljana, Madžarevo, Jalkovec, Kućan Donji, Seketin, Sveti Ilija, Maruševac, Čalinec, Hrašćica, Vidovec, Radovec, Biškupec, Jalžabet, Remetinec, Strmec, Šemovec, Nedeljanec, Doljan, Krč, Piščanovec, Završje, Papinec, Gačice, Ključ, Kneginec, Novakovec, Ljubeščica, Oštrice, itd.¹³⁰

Slična situacija bila je i u drugim kotarevima sjeverozapadne Hrvatske, gdje je također obrt kožarskih struka bio u relativnom zaostajanju (pred naletom jeftinije industrijske obuće). U evidenciji Znanstvene komore kotara Čakovec od 1919. do 1941. godine upisano je ukupno 1677 raznih obrtničkih radnji, a od toga se na *kožarske struke odnosi 14,5 posto* (ili 244 radnje). Najviše je bilo postolara, zatim čizmara, pa krznara, remenara i sedlara, uz koncentraciju radionica u Čakovcu, Prelogu, Donjoj Dubravi, Goričanu, Štrigovi i Nedelišću.¹³¹ U Ivanečkom kotaru je 1939. godine bilo registrirano 327 obrtnika, od kojih se 17,3 posto odnosilo na kožarske struke, a slično je bilo i u Kotaru Ludbreg. Kotar Koprivnica imao je nešto slabije razvijeno obrtništvo jer je to bio prvenstveno ratarsko-stočarski kraj. Ipak u registru Znanstvene komore kotara Koprivnica od 1919. do 1945. godine nalazi se 1386 obrtničkih radnji (neke su se osnivale, neke ukidale), od kojih se *19,2 posto odnosi na kožarske struke*. Koncentracija postolara i čizmara bila je u Koprivnici (1919. tu je radilo 24 postolarske, 12 čizmarskih, 4 remenarske radionice, itd.), Legradu, Novigradu Podravskom i Drnju. U Koprivnici je u cijelom međuratnom razdoblju djelovala i Mjesna obrtna organizacija (društvo zanatlija), u kojoj su među najaktivnijima bili i obrtnici kožarskih struka.¹³²

Obrtnici kožarskih struka, kao i pomoćnici (kalfe) koji su kod njih bili zaposleni, bili su u većim središtima sjeverozapadne Hrvatske organizirani u zajedničke obrtničke organizacije, što se pogotovo odnosilo na Varaždin, Čakovec i Koprivnicu. Kožarci su u povjereništva Radničke komore u Varaždinu i Čakovcu imali i svoje posebne sekcije, a bili su i članovi u sindikatima URSS-a i HRS-a. Primjerice, u Čakovcu od 1935. godine djeluje podružnica *Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije*, a slično je bilo i u Varaždinu.¹³³ U Varaždinu je i u međuratnom razdoblju vrlo bogatu aktivnost nastavilo *Društvo zanatlija*, koje je okupljalo više od četiri stotine članova (1920, primjerice, 418) iz grada i okolice, od kojih je velik broj bio upravo kožarskih struka.¹³⁴

Varaždinsko Društvo zanatlija jedna je od važnih poluga gospodarskog i društveno-kulturnog života grada u razdoblju između dva svjetska rata.

¹³⁰ Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

¹³¹ Registar radnji Znanstvene komore kotara Čakovec od 1919. do 1960, HAV.

¹³² *Dragutin Feletar*: Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 13—14.

¹³³ *Dragutin Feletar*: Štrajkovi u Međimurju između dva svjetska rata, Čakovec 1975, str. 106.

¹³⁴ *Krešimir Filić*: Spomenica ..., o.c., str. 29—48.

Godine 1922. u to društvo učlanjeno je već 525 obrtnika i drugih članova, društvena knjižnica sve je bogatija (1934. broji 2143 knjige), osniva se obrtnički pjevački zbor (1938), a mnogo se radi i na zdravstvenoj zaštiti članstva (1934. o tome brinu posebna dva liječnika, koji se plaćaju iz društvene blagajne). Društvo je i pokretač niza zajedničkih obrtničkih i manufakturnih inicijativa, a 1922. domaćin je jedne od najvećih međuratnih varaždinskih gospodarskih izložbi, na kojoj su prezentirana obrtnička i tehnička dostignuća (sudjeluje oko 70 obrtnika iz Varaždina i okolice). Konačno, 1937. godine Društvo zanatlija i Obrtna zadruga kupuju zgradu u Kukuljevićevoj ulici 13, gdje Društvo i danas djeluje.¹³⁵

U sklopu Društva zanatlija u Varaždinu 15. travnja 1928. godine započinje djelovati i *Zanatska zadruga za štednju i predujam* (pravila su odobrena 9. listopada 1929), koja je u međuratnom razdoblju odigrala važnu ulogu u okrupnjavanju obrtničkog kapitala i u unapređivanju obrtničke proizvodnje. Za financiranje obrtništva, pa tako i kožarskih struka, još su bile važne (uz ostale varaždinske i druge štedionice) i slijedeće novčane ustanove: *Privrednička štedna, kreditna i nabavljачka zadruga s.o.j.* za grad Varaždin i okolišne srezove, osnovana 1937, kao i *podružnica Centralne banke za trgovinu, obrt i industriju d.d.* iz Zagreba u Varaždinu, koja je osnovana već 1919. godine. Prema podacima iz Historijskog arhiva u Varaždinu, oko 1925. godine podružnica ove zagrebačke banke djelovala je i u Ivancu, koji je postao značajni centar obrta i trgovine.¹³⁶

Usprkos doista velikom broju obrtnika kožarskih struka, a pogotovo postolara, čizmara i krznara, zanimljivo je konstatirati da do prvoga svjetskoga rata praktički ni jedna takva radionica nije prerasla u veću manufakturu, ni u Varaždinu, niti u Čakovcu, Koprivnici i Prelogu. Sve su to bile tipične obrtničke radnje, koje su, uz majstora-gazdu, eventualno zapošljavale dva do tri kalfe i maksimalno do pet šegrtā (većina radionica i manje od toga broja). Neke značajnije inicijative na tom planu javljaju se tek u međuratnom razdoblju, i to uglavnom u Varaždinu i, manje, u Čakovcu i Koprivnici. Kao primjer navodimo postolarsku radionicu braće Stih u Čakovcu, koja je oko 1936. godine zapošljavala petnaestak obučara, a veće su radionice bile i obučarskih majstora Makovca, Zdravca, Lanjija i nekih drugih obrtnika u Čakovcu,¹³⁷ te radionica za štavljenje koža Ivana Lovreca u Preseki kraj Čakovca, registrirana 3. ožujka 1921. godine.¹³⁸ I nekoliko radionica obučara u Koprivnici, Prelogu i Donjoj Dubravi zapošljavalo je ukupno više od deset pomoćnika i šegrtā.

Takvih radionica, dakako, ima u međuratnom razdoblju i u Varaždinu, ali su se u prave manufakturno-industrijske pogone razvile tek tri: jedna u obučarstvu i dvije u kožarstvu, pa za njih možemo kazati da su izravni prethodnici današnje razvijene varaždinske kožarsko-obučarske industrije. Varaždinska industrija obuće (VIO) praktički nastavlja proizvodnu tradiciju *Postolarske manufakturne radionice braće Glavač*, koji su od 1932.

¹³⁵ *Staza duga i humana*, o.c., str. 11.

¹³⁶ *Mirko Androić, Dragutin Feleta*, o.c., str. 61—64.

¹³⁷ *Dragutin Feletar: Štrajkovi u Međimurju . . .*, o.c., str. 115—117.

¹³⁸ *Registar radnji Zanatske homore kotara Čakovec od 1919. do 1960*, HAV.

godine razvili oveću radionicu u današnjoj Ulici maršala Tita (lokacija današnjeg stovarišta piva u susjedstvu SDK). U ovoj manufakturi, koja je ipak radila na uhodan obrtnički način, tek uz uporabu nekih rabljenih osnovnih strojeva, bilo je zaposleno oko 30 radnika, koji su u godinama pred drugi svjetski rat dnevno proizvodili 40 do 60 pari obuće — uglavnom teških radničkih cipela.¹³⁹ Iz Registra radnji Zanatske komore Kotara Varaždin doznajemo također da je 24. srpnja 1942. godine registrirana manufakturna radionica »Sloga« — postolarska prodajno-produktivna zadruga u Varaždinu, koja je zapošljavala dvadesetak radnika. Iz registra je brisana 8. travnja 1947. godine.¹⁴⁰ Tradiciju ovih manufaktura, kao i višestoljetne obućarske obrtničke proizvodnje u Varaždinu, nastavlja 1945. Varaždinska industrija obuće, ali sada na novoj lokaciji — u Međimurskoj ulici 31 — gdje se i danas nalaze stari pogoni VIKO-a.¹⁴¹ Preseljenje je obavljeno u toku 1946. godine (na toj lokaciji dotad je bila mala tvornica »Vunatekstil«, koja je likvidirana), a 1947. dakle pred 40 godina, državna postolarska radionica »Glavač« dobiva ime *Varaždinska industrija obuće*.¹⁴²

U kožarstvu su u međuratnom Varaždinu djelovale i značajnije radionice i manufakture koje su štavljenom kožom i drugim proizvodima (tutkalo, primjerice) opskrbljivale šire hrvatsko i jugoslavensko tržište. Kožarstvo u našem kraju ima dugu obrtničku tradiciju, a također i jak siroviniski oslonac na razvijenom podravskom stočarstvu i starim gradskim klaonicama, koje djeluju u to doba u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, Virju i drugdje. Već smo spomenuli kožarsku tradiciju obitelji Halužan, a *Vjekoslav Halužan registrira svoju oveću kožarsku radionicu* u Varaždinu 1916. godine, a snažnije je razvio svoju manufakturu u godinama nakon prvoga svjetskoga rata.¹⁴³ Značajnije investicije, koje su uskoro ovu radionicu svrstale u pravu malu industriju za preradu koža, Halužan je započeo od 1921. godine, otada se vodi i tzv. Pomoćna knjiga dužnika firme.¹⁴⁴

Uz razdoblja prosperiteta i značajnih kriza, pa čak i prijetnje stečaja i dražbe,¹⁴⁵ kožara Halužan razvila se u poduzeće s oko 70 zaposlenih, a na današnjoj lokaciji RO »Drvo« (gdje još postoji dio kožarskih zgrada) niknuli su industrijski objekti šireg značenja. Iz jednog dokumenta iz 1938. godine doznajemo поблиže podatke o izgledu i sastavu tvornice: »Tvornica se sastoji od jednokatne zgrade za izrađivanje kože, strojarnice, suše i kuće nadziratelja. U zgradama je strojevni uređaj za izradu kože s pripadajućim alatim i svime što je potrebno za tu svrhu.« Vrijednost zemljišta i zgrada tada je procijenjena na 447.570, a strojeva i alata na 124.600 dinara.¹⁴⁶ Kožara

¹³⁹ Investicioni program VIO iz 1964, uvodni dio, HAV.

¹⁴⁰ Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

¹⁴¹ Zaključni račun VIO za 1949, uvodni dio, HAV.

¹⁴² Investicioni program VIO za 1964, HAV; izjava umirovljenika VIO-a Josipa Martana iz Varaždina.

¹⁴³ Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

¹⁴⁴ Pomoćna knjiga tvornice koža Vjekoslava Halužana od 1. lipnja 1921, HAV.

¹⁴⁵ Primjerice, Okružni sud u Varaždinu 26. II. 1938. (broj 1-34/1934) raspisao je za 23. lipnja 1938. dražbu za prodaju nekretnina Vjekoslava, Mladena i Nevenke Halužan, HAV.

¹⁴⁶ Rješenje o dražbi tvornice Halužan od 23. VI. 1938, HAV. Dražba je ponovo zakazana za 2. svibnja 1939.

Halužan izgrađivala se i dograđivala dosta stihijski, već prema mogućnostima vlasnika i prilikama na tržištu, kao i poreznoj politici vlasti, tako da su radni uvjeti bili vrlo teški. Usprkos značajnim krizama, pogotovo u 1938. i 1939. godini, kožara Halužan neprestano se proširivala, pa čak i za vrijeme drugoga svjetskoga rata. O tome govori građevna dozvola koju je ovoj kožari izdalo Gradsko poglavarstvo Varaždina 30. siječnja 1943. godine za izgradnju ložišta uz tvorničku zgradu.¹⁴⁷ Tvornica kože Vjekoslava Halužana konfiscirana je presudom Okružnog suda u Varaždinu od 5. svibnja 1946. godine, a presuda je provedena 21. siječnja 1947. godine.¹⁴⁸

Po kapacitetima značajnija je bila kožara Đure Martinušića, koja se u Varaždinu uglavnom razvila u godinama pred drugi svjetski rat. U Registru obrtničkih radnji Kotara Varaždin ova kožarska radionica registrirana je pod brojem M-97, a značajnije se počinje razvijati osobito od 1939. godine.¹⁴⁹ »Tvornica je nastala rekonstrukcijom bivše fabrike tutkala, koja je bila nerentabilna. Početni dnevni kapacitet iznosio je 500 kilograma sirove kože, odnosno 12.500 mjesečno ili 160.000 kilograma godišnje namoka sirove kože.«¹⁵⁰ Tvornica je zapošljavala pedesetak radnika, a nalazila se kao inicijalni objekt u budućoj (današnjoj) istočnoj industrijskoj zoni Varaždina na cesti prema Koprivnici (danas Ulica Mihovila Pavleka Miškine). Sirenje Tvornice »Martinušić i drug« nastavljen je i slijedećih godina, pa i u vrijeme drugoga svjetskoga rata. O tome govori i građevna dozvola koju je Đuro Martinušić dobio 23. listopada 1943. godine za: »izgradnju prizemne dvorišne zgrade za poslovnicu, prizemne dvorišne zgrade za radničku blagovaonicu i garderobu, skladišta, te izvedbu tvorničkog dimnjaka.«¹⁵¹ U izvještaju o provedenim konfiskacijama imovine, koji je izradilo Predsjedništvo Okružnog narodnog suda u Varaždinu 8. prosinca 1945. godine, tvornica koža Đure Martinušića procijenjena je na vrijednost od 1,512.493 tadašnjih dinara, što je bila velika vrijednost.¹⁵² Odlukom Ministarstva industrije i rudarstva NR Hrvatske od 7. lipnja 1946. godine podržavljena je tvornica koža u Varaždinu i nastavlja poslovanje kao državno poduzeće pod firmom »Državna tvornica koža — Martinušić«. Nešto kasnije ovamo je preseljen veći dio postrojenja bivše kožare Halužan, te varaždinska tvornica koža nastavlja proizvodnju kao jedinstveno poduzeće sa značajnim brojem zaposlenih.¹⁵³

Za razvoj varaždinskog obrtništva kožarskih struka, uz već spomenute kožare, određenu važnost imala je i kožara Antuna Lazara u Optujskoj 3, koja je kao obrtnička radionica registrirana 26. listopada 1920. godine,¹⁵⁴ zatim trgovina kožom i priborom Stjepana Popovčića (koja je 1945. procijenjena na 278.591 dinar), te razvijena trgovina kožom i priborom »Braća Hary« (Lavoslav i Dragutin Hary), koja je otvorena (registrirana) 2. svibnja

¹⁴⁷ Građevna dozvola za kožaru V. Halužana 30. I. 1943, HAV.

¹⁴⁸ Dokument o konfiskaciji broj 1892/1947, HAV.

¹⁴⁹ Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

¹⁵⁰ Informacija o razvojnoj problematici »Panonije«, Varaždin 1964, uvodni dio, HAV.

¹⁵¹ Građevna dozvola za kožaru Martinušić od 23. X. 1943, HAV.

¹⁵² Izvještaj se čuva u HAV — broj Su. 621—1/1945—2.

¹⁵³ Dokument o podržavljenju tvornice koža Martinušić, broj 72158/1946, HAV.

¹⁵⁴ Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

1931, a početkom drugog svjetskog rata podržavljena jer su vlasnici bili Židovi.¹⁵⁵ Za razvoj kožarstva, a posredno i obućarstva, od posebne je važnosti bila funkcija otkupljivanja stočne kože od stanovništva. Prema jednom izvještaju iz 1942. godine sirovu kožu s područja kotara Ivanec i Ludbreg imao je pravo otkupljivati poduzetnik Nikola Antolković iz Varaždina, koji je, uz Izidora Njegovca, također bio otkuplivač i za područje Varaždinskoga kotara.¹⁵⁶ S ovim otkuplivačima osobito su surađivale varaždinske tvornice koža Halužan i Martinušić.

Obrtnički radnici kožarskih struka (pomoćnici i naučnici, te pokoji sitni obrtnik), kao i radnici zaposleni u varaždinskim kožarama, bili su u središtima sjeverozapadne Hrvatske, a pogotovo u Varaždinu, Čakovcu i Koprivnici, vrlo aktivan sastavni dio *naprednog pokreta*, koji je bio pod utjecajem tadašnjih naprednih sindikalnih organizacija, KPJ i SKOJ-a, a djelomično i lijevog krila HSS. Revolucionarni pokreti naroda otpočeli su u varaždinskom kraju još krajem prvoga svjetskoga rata, a kasnije su nastavljeni preko sindikalnog i društvenog djelovanja radnika. U uvjetima nastajanja prvih većih manufaktura i industrija, te propadanja dijela obrtništva, život radnika, djetića i šegrti bio je vrlo težak — uvjeti rada loši a nadnice izrazito niske. »U nekim strukama teškoj eksploataciji i šikaniranju bili su podvrgnuti osobito mladi radnici i šegrti. Radno vrijeme traje 12 sati, a mora se raditi sve što majstor naredi, uključujući sve kućanske i poljoprivredne poslove. Slaba hrana i pomanjkanje zdravstvene zaštite vrlo su se negativno odražavale na život i razvoj mladih ljudi. A njih u tim najamnim odnosima u Varaždinu nije bilo malo — 1923. samo naučnika kod obrtnika u Varaždinu bilo je više od 400. Oko 40 kožarskih radnika (1925) radilo je za vrlo nisku nadnicu, koja nije odgovala troškovima života. Još u teškoj situaciji našli su se čizmarski radnici, za koje je radno vrijeme trajalo praktički cijeli dan. Maltretiranje mladih radnika i fizičko obračunavanje redovna je pojava. Posebno teške trenutke doživljavaju naučnici, koje obrtnici kažnjavaju i za najsitnije prijestupe.«¹⁵⁷

Varaždinski radnici kožarskih struka, baš kao i drugi obrtnički pomoćnici i šegrti, usko sindikalno surađuju s radnicima varaždinskih industrija i manufaktura, te se sindikalno organiziraju. Oni su međusobno povezani djelovanjem Povjereništva Radničke komore u Varaždinu, te djelovanjem URSS-ovih sindikata, u kojima djeluju, pogotovo nakon 1935. godine, neki poznati komunisti-revolucionari i na desetke naprednih aktivista. U to vrijeme u Varaždinu aktivno djeluje i podružnica Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije, a kožarski radnici osobito su aktivni pomagači i simpatizeri poznatih radničkih štrajkova u Varaždinu 1936. i kasnijih godina.¹⁵⁸

Revolucionarnost radnika kožarskih obrtničkih struka u tom napačenom vremenu dokazuju i otvoreni štrajkovi obućara u Čakovcu i Koprivnici, a tarifnih akcija i ograničenih obustava rada bilo je i u obrtničkim kožar-

¹⁵⁵ Prema dokumentaciji iz HAV.

¹⁵⁶ Prema dokumentu od 17. ožujka 1942, HAV.

¹⁵⁷ Josip Runjak, o.c., str. 69—70.

¹⁵⁸ Mirko Androić: Šuknarstvo — tekstilna industrija — radnički i sindikalni pokret varaždinskoga kraja od početka do naših dana, 1970, rukopis, HAV.

skim radionicama u Varaždinu, Prelogu, Ludbregu i drugdje. Po revolucionarnosti i dugom trajanju poznat je *štrajk kožarskih radnika u Čakovcu 1936. godine*.¹⁵⁹ Kožarski pomoćnici u Čakovcu, koji su bili organizirani (njih više od 50) u podružnicu Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije, sklopili su kolektivni ugovor sa svojim poslodavcima (majstorima) još 1935, ali se njegove odredbe nisu poštivale. To se pogotovo odnosi na radno vrijeme, koje je trajalo i 14 sati, a dogovoreno je 10 sati dnevno, zatim na uvjete rada, te niske nadnice. Iz Čakovca 28. srpnja 1936. obavještavaju Radničku komoru u Zagrebu »da su postolarski obrtnici u Čakovcu otkazali kolektivni ugovor, isto tako odmah su otkazali posao svim radnicima zaposlenim kod njih. Kako se ovdje ne radi o pomanjkanju posla, nego obrtnici ovim akcijama nastoje razbiti radničku organizaciju i oduzeti radnicima i ono što su do sada uživali«. ¹⁶⁰ Odgovor kožarskih pomoćnika bio je štrajk, koji je započeo 1. kolovoza 1936. i trajao čak šest tjedana. Štrajk kožarskih radnika u Čakovcu »bio je vrlo oštar. Kožarci su bili vrlo revolucionarni. Oštro su nastupali prema kolebljivcima. Jednom je došlo i do fizičkog obračuna. Štrajk su pomagali i kožarci iz Koprivnice. Kožarci su bili solidarni s tekstilcima-štrajkačima iz Brumerove tkaonice i hranili se u zajedničkoj kuhinji...«. ¹⁶¹ Nažalost, štrajk čakovečkih kožaraca završio je oko 20. rujna 1936. a da njihovi opravdani zahtjevi nisu bili ispunjeni, ali su stečena revolucionarna iskustva i vjera u snagu radničke klase.

Uspješno su sindikalno bili organizirani i kožarski radnici u Koprivnici. U valu radničkih štrajkova u *Koprivnici 1936. godine štrajkali su i postolarski pomoćnici*. »Postolarski pomoćnici, njih 40, grada Koprivnice stupili su 27. kolovoza (1936) u protestni štrajk, budući da ih njihovi poslodavci nisu redovitim putem, već pojedinačno, pozvali na pregovore (o kolektivnom ugovoru). Za radnike koji nemaju vlastitog stana i prehranu otvorila je podružnica HRS-a u Koprivnici ovoga tjedna kuhinju u kojoj se svaki dan prehranjuje 10 do 15 štrajkaša«. ¹⁶² Štrajk je završen 12. rujna 1936. potpisivanjem kolektivnog ugovora, kojim su postolarski pomoćnici ostvarili povoljnije radne i plaćevne uvjete. ¹⁶³

Na osnovi međunarodnih sindikalnih iskustava i napredne orijentacije dobrog dijela radnika kožarskih struka, nije čudno što je značajan broj kožaraca sjeverozapadne Hrvatske sudjelovao u NOB-u i pomogao narodnu socijalističku revoluciju. Iz redova kožaraca bilo je dosta partizana i poginulih boraca, a mnogi su se istakli doprinosom u partizanskim radionicama ili slanjem materijala i obuču borcima. Poznate partizanske radionice radile su i na Kalniku, a jedna od njih bila je u Radeljevu Selu, dok su takve radionice, koje su opskrbljivale partizansku vojsku, djelovale i u Lud-

¹⁵⁹ Detaljno o ovom štrajku u knjizi *Dragutina Feletara: Štrajkovi u Međimurju ...*, o.c., str. 106–112.

¹⁶⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, broj 7018/36. Najveći broj dokumenata o radničkom pokretu u Varaždinu i Čakovcu u međuratnom razdoblju čuva se u spomenutom zagrebačkom arhivu.

¹⁶¹ Međimurje 1919–1959, Čakovec 1959, str. 40.

¹⁶² Podravske novine, Koprivnica 15. rujna 1936.

¹⁶³ *Dragutin Feletar: Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 14–16.*

bregu i Koprivnici u doba prvog oslobođenja krajem 1943. i početkom 1944. godine. Bila je to osnovica za stasanje suvremene industrijske proizvodnje obuće nakon rata.¹⁶⁴

DRAGUTIN FELETAR

S a ž e t a k

U članku se obrađuje razvoj obrta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (općine Varaždin, Čakovec, Ludbreg, Ivanec, Novi Marof i Koprivnica) od početnih stvaranja bratovština i cehova u 15. stoljeću do drugoga svjetskoga rata. Uz upotrebu opsežne literature, autor je obradio i arhivsku građu i druge izvore, te osim temeljitih podataka o razvoju obrta kožarskih struka dao i pregled općeg razvoja obrta i manufaktura u ovom dijelu Hrvatske.

Rad je podijeljen u tri cjeline. U prvom dijelu razrađuje se razvoj obučarskih i kožarskih cehova u varaždinskom kraju od prvih oblika udruživanja obrtnika do propadanja cehovskih organizacija (dakle od 15. do 19. stoljeća). Prikazane su opće prilike razvoja cehova i njihove unutrašnje organizacije, te navedeni temeljiti podaci o cehovskim organizacijama obrtnika kožarskih struka — osobito u Varaždinu, Čakovcu, Prelogu, Legradu i Koprivnici. U stvaranju današnjeg rastera prostorne naseljenosti i glavnih naseobnih središta sjeverozapadne Hrvatske, s gospodarsko-demografskom dominacijom Varaždina, osobito važnu ulogu odigrali su upravo brojni obrtnici i njihove cehovske organizacije.

Drugi dio rada prikazuje propadanje cehova i formiranje novih oblika organiziranosti obrtnika i nicanje prvih manufaktura u središtima sjeverozapadne Hrvatske od polovice 19. stoljeća do 1918. godine. To je razdoblje propadanja cehovskih stega i feudalnih odnosa, te dominacije građanske klase i kapitala. I obrtnici kožarskih struka u Varaždinu i drugim središtima u tim novim uvjetima nalaze drugačije oblike organiziranja, uz neminovni proces unutrašnje diferencijacije. U trećem dijelu rada daje se prikaz razvoja obrta i manufaktura kožarskih struka u ovom dijelu Hrvatske u međuratnom razdoblju (od 1918. do 1945. godine). To je već vrijeme uzmaka sitnih obrtnika pred konkurencijom industrijske obuće, ali i formiranja većih obučarskih radionica, te manufaktura u kožarstvu (osobito u Varaždinu).

¹⁶⁴ *Franjo Vrtulek: Počeci organiziranog obučarstva u ludbreškom kraju, 30 godina RO »Budućnost«, Ludbreg 1983, str. 9.*

DIE SCHUSTEREI UND DIE GERBEREI IM GEBIET VARAŽDIN BIS ZUM JAHR 1945

Im Artikel wird die Entwicklung des Handwerks in Nordwestkroatien (die Gemeinden Varaždin, Čakovec, Novi Marof, Ivanec, Ludbreg und Koprivnica) von den anfänglichen Schaffungen der Bruderschaften und Zünfte im 15. Jh. bis zum zweiten Weltkrieg bearbeitet. Neben der Nutzung der umfangreichen Literatur, bearbeitete der Autor auch die Archivstoffe und andere Quellen und gab neben den gründlichen Angaben über die Entwicklung des Handwerks im Gerbereifach, sowie auch eine Übersicht der allgemeinen Entwicklung des Handwerks und der Manufaktur im diesem Teil von Kroatien.

Die Arbeit besteht aus drei Teilen. Im ersten Teil wird die Entwicklung der Schusterei- und der Gerbereizünfte im Gebiet von Varaždin bearbeitet von der ersten Formen der Vereinigungen der Handwerker bis zum Verfall der Zünfteorganisation (also vom 15. bis 19. Jh). Es werden die allgemeine Beeingungen der. Entwicklung der Zünfte, sowie auch ihre inneren Organisation dargestellt und die Grundangaben über die Zunftorganisation der Handwerker des Gerbereifaches — besonders in Varaždin, Čakovec, Prelog, Legrad, Štrigova und Koprivnica angeführt. In der Schaffung des heutigen Rasters der räumlichen Besiedlung und der wichtigsten Siedlungszentren in Nordwestkroatien, mit der wirtschaftlich-demographischen Vorherrschaft von Varaždin, haben besonders wichtige Rolle eben die zahlreichen Handwerker und ihre Zünfteorganisationen gespielt.

Der zweite Teil der Arbeit stellt der Verfall der Zünfte und das Formieren der neuen Formen der Organisation der Handwerker und der Schaffung der ersten Manufakturen in den Zentren in Nordwestkroatien von der Mitte des 19. Jh bis 1918 dar. Das ist der Zeit des Verfalls der Zünftedisziplin und der feudalen Verhältnisse und der Domination der bürgerlichen Klasse und des Kapitals. Auch die Handwerker der Gerbereifächer in Varaždin und in anderen Zentren finden in diesen Bedingungen auch andere Formen des Organisierens unter ungermeidlichen Prozess der inneren Differenzierung.

In drittem Teil der Arbeit wird die Entwicklung des Handwerks und der Manufaktur der Gerbereifächer in diesem Teil Kroatiens in der Zwischenkriegszeit (1918—1945) dargestellt. Dies ist schon die Zeit des Rückzugs sehr kleinen Handwerker vor der Konkurrenz der Schuindustrie, aber durch die Schaffung der grösseren Schustereierwerkstätte und der Gerbereimanufakturen (besonders in Varaždin).

Ri. Leopoldus & Posium Miloschum Zebron
Rimski Cesar, Wesigdor Zvisen, Nemske, Ungorske, Cheske, Dalmatinske, Moravatske, Sclavonske, Rame, Servie, Gallie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarie, kralj Moravski Voivoda Austrijski Voivoda Burquinski, Drabantie, Krajnski, Carinski, krajnski, Markke Moravske, Voivoda Lucemburški, y gorne y dolne Silezie Wierbomberge, y Theke, Princijske, Groff Hapsburgi Tjrola, Terzeti, kiburški, y Foritie, Landgravins Alsatie, Markke Svetoga Rimskoga Cezarstva, Zverhu Amosa Dux. dovskoga, y obodvoje Lusatie. Dux. Dux. Sclavons.

Početak Pravila Plemenitoga ceha čizmarskoga u Koprivnici iz 1681. godine

no Nonagesimo septimo Regnorum nostrorum
Romani Trigesimo nono. Hungarie et reliquorum
Quadragesimo secundo. Bohemice vero Anno quing-
dragesimo Primo

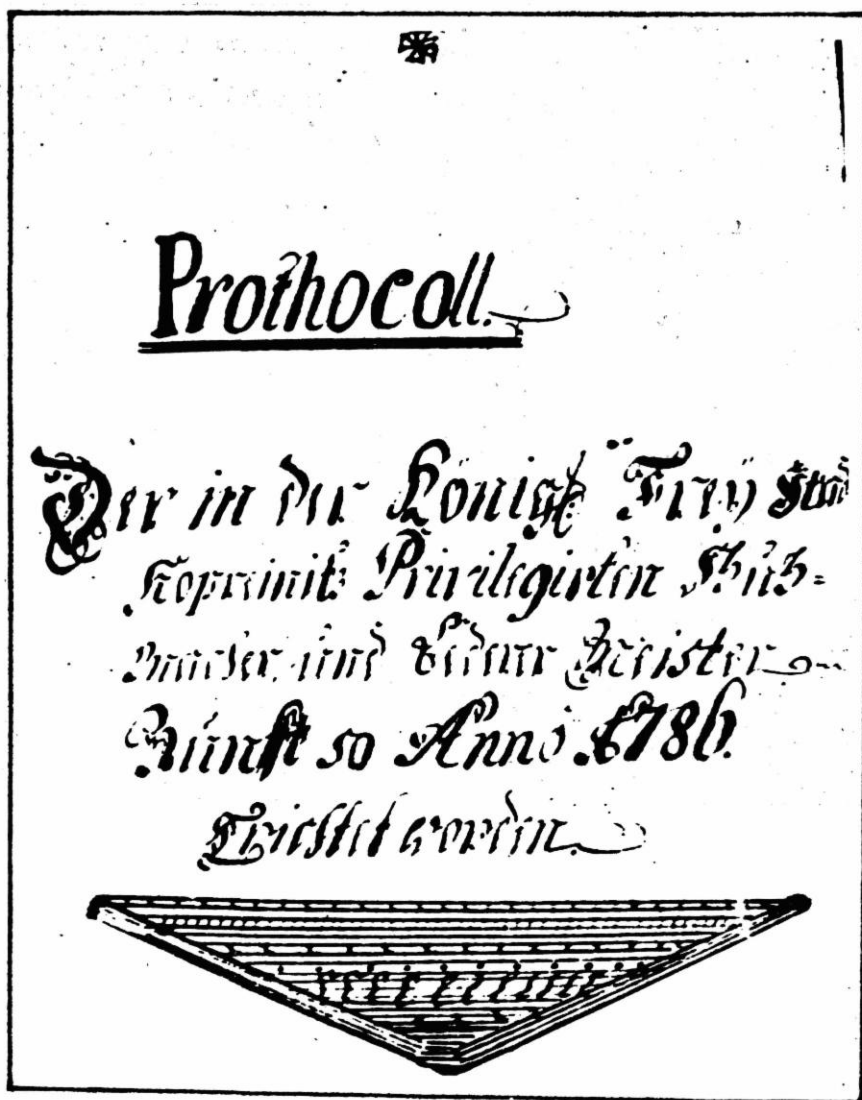
1697

Ladislav Flackosouški
Episcopus Vindobonensis

Joannis Domanički

Završetak Pravila Ceha šoštara i kušnjara u Legradu iz 1697. godine (original se čuva u Arhivu Vojvodine u Sremskim Karlovcima)

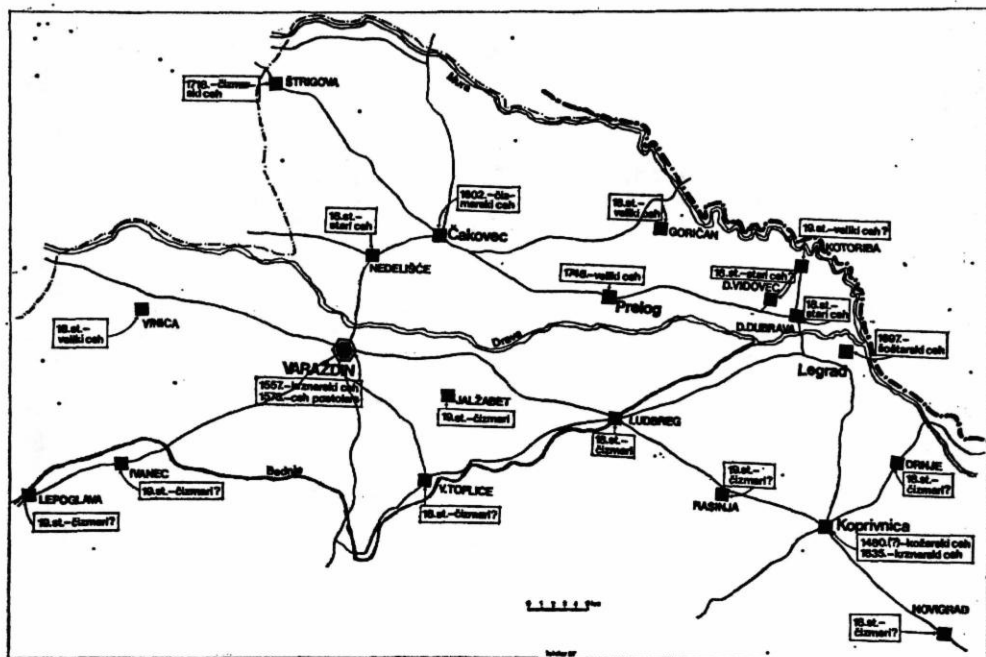

Prva stranica opsežne knjige zapisnika koprivničkog Čizmarskog ceha iz 1786. godine

Dječička (kalfinska) svjedodžba što ju je Gjuri Lackoviću izdala Poveljna zadruga čizmarska u Varaždinu 1879. godine

Karta prsotornog rasporeda značajnijih obrtničkih središta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u prošim stoljećima, s naznačenim najstarijim cehovskim udruženjima obrtnika kožarskih struka